

Menneske først, købmand så?

En biografisk studie i samspillet mellem optegnelserbøger, økonomisk modernisering, livsformer og samvirkebevægelser i 1800-tallet – købmand Lars Rasmussen på Samsø

Søren Bitsch Christensen

Fortid og Nutid juni 2000, s. 91-123

Denne artikels udgangspunkt er en købmand på Samsø, men den handler også om mere end ham. Den diskuterer væsentlige forhold ved den økonomiske modernisering af agrarsamfundet i 1800-tallet: erhvervsmæssige, sociale og organisatoriske. Ved hjælp af et heldigt bevaret, omfattende materiale foretages en kobling mellem købmandens økonomiske virke og hans sociale og kulturelle adfærd. Købmandens virksomhed under kornsalgsperioden belyses ved hjælp af entreprenør- og foretagerteorier, og hans deltagelse i Samsøs samvirkebevægelser fremhæves som en parallel til periodens industrielle foretagere. Hans ændrede status efter fremkomsten af andelsbevægelsen kaster endvidere lys over købmandens nye rolle efter landbrugsomlægningen og over bondesamfundets nyvundne selvbevidsthed. Samlet gælder, at hans omskiftelige livsbane analyseres ved hjælp af livsformsanalysen.

Søren Bitsch Christensen, f. 1969, cand.phil. i historie 1995, ph.d.-studerende ved Historisk Institut, Aarhus Universitet med et projekt om dansk kornhandel og kornhandelspolitik 1730-1850. Har publiceret *Industrialiseringen i Randers – et lokalstudium* (sammen med Søren Toft Hansen) i *Erhvervshistorisk Årbog* 1992, *Danmark og Europa 1200-1750 – en oversigt over Danmarks integration og udstødning af den vesteuropæiske økonomi*, i *Erhvervshistorisk Årbog* 1998-99 og: I rigets midte. Træk af Samsøs økonomiske historie 1750-1900 i *Århus Stifts Årbøger* 1999. Har udgivet *Lars Rasmussen – Set fra Samsø. En købmands erindringer om øen, politik og åndsliv i 1800-tallet* (sammen med et team), 1999, og *Grundlovens Danmark. Samfund og kultur før og efter 1849*, 2000. Er desuden anmelderredaktør ved tidsskriftet *Historie*.

Købmand og teglværksejer Lars Rasmussen (1817-99) fra Samsø efterlod sig erindringer, dagbøger, breve og regnskaber i et omfang af flere tusinde sider. Denne artikel kan derfor vanskeligt yde materialet retfærdighed.¹ Den vil for nogle perioders vedkommende kun skitsere hans drift og vilkårene for hans købmandsskab, men til gengæld gå dybere ind i andre. Her til kommer det personlige aspekt: Med Lars Rasmussens optegnelser er der givet et grundlag for at vurdere hans

mentale beredskab og evne til at omstille sig til nye forhold og dermed få et indblik i de omstillinger, den fremvoksende markedsøkonomi krævede af sin købmand. To stadier af dennes udvikling er særlig betydningsfulde. For det første kornsalgsperioden (omkr. 1830-1876), som Rasmussen tog del i som velkonsolideret købmand fra 1845/50. Og for det andet perioden 1880-95, som var andelsbevægelsens gennembrudstid. Kan kornsalgsperioden betragtes som et afgørende, initierende skridt i

Danmarks økonomiske internationale integration under handelsstandens førerskab, så kan andelsbevægelsen siges at markere agrardanmarks endegyldige tilpasning til den internationale økonomi. Men nu med bønderne selv som økonomiske aktører og formidlere. Købmandens ændrede status kaster lys over processen og dens sociale og økonomiske virkninger.

Optegnelsesbøger som historiske kilder

Optegnelsesbøger, dagbøger og erindringer af folk fra landbrug, fiskeri og handel finder stadig stigende videnskabelig anvendelse. Især i studiet af det før-moderne samfund. Til en vis grad hænger det sammen med, at så få – særlig bønder – førte egentlige driftsregnskaber, og at endnu færre er bevaret. Til erstatning for disse anvendes altså optegnelsesbøger. Da Lars Rasmussen ikke var købstadskøbmand, men i ét og alt rodfæstet i den agrare verden, kan man roligt sidestille ham med en bonde i denne sammenhæng. Juridisk set var han faktisk bonde!

I det seneste værk om disse kildetyper ser man bønders optegnelsesbøger anvendt til f.eks. produktions-, markeds- og tidsforbrugsstudier for at forstå gårdbruget, landsbyen og regionen som en økonomisk enhed, placeret ikke kun i en erhvervsøkonomisk sammenhæng, men også i en nationaløkonomisk.² Kun sjældent bevæger sådanne studier sig ind på det mentalitetshistoriske eller personlige. Det er ikke manden bag kilden, der er interessant, men det repræsentative i hans værk. Dette kan kaldes *den kvantitative retning* inden for den metodiske diskussion om disse kildetyper.

Den reflekterende eller *kvalitative retning* tager særlig sigte på fortolkning af dagbøger og erindringer på *de-*

res egne forudsætninger for derved at forstå teksternes og deres ophavsmænds indre præmisser.³ Ikke mindst analyserer man kompositionen i kildernes fortælling: Således kan et centralperspektiv enten udvide skribentens horisont og give plads til abstrakte ræsonnementer eller indsnævre den til at se et helt liv i lyset af enkelte begivenheder. Omvendt binder et episodisk perspektiv fortællingen op på løsevne situationer, ting og følelser. Det er oplagt – som påpeget af Martin Zerlang – at evnen til at anskue hele sin tilværelse i et central/udviklingsperspektiv er nøje forbundet med evnen til at anskue tiden som »en selvstændig dimension, hvis lineære fremadskriden tillader abstrakt planlægning og kalkulation«. ⁴ Det er derfor også klart, at når denne tidsopfattelse i stigende grad vinder indpas i bondedagbøgerne i løbet af 1800-tallet, hænger det sammen med løsrivningen fra det traditionelle landbosamfunds langsommere rytme, der igen kan tilskrives civiliserings- og uddannelsesprocessen, men måske især markedsøkonomiens udbredelse. Et særligt forhold var den kraftige tilskyndelse til selvransagelse, der udgik fra de religiøse og folkelige bevægelser. Det var herfra, at den reflekterende dagbog, »sjæledagbogen«, udbredtes til bondesamfundet.⁵ »Den grundtvigianske erindringsbog« rummede på mange måder de væsentligste træk inden for bondeerindringerne.⁶ Her kombineredes erindringskriverens opfattelse af sig selv som et selvstændigt handlende individ med en sans for de sociale sammenhænge, han eller hun indgik i. Og herfra udbredtes et sprog for følelser og religiøse anfægtelser. Og ikke mindst: Grundtvigianismen bibragte den, der havde den rette overbevisning, en forståelse for sammenhængen mellem den religiøse livskraft og den ydre, materielle færd og eventuelle velstand.

Livsformer og det foretagsomme liv

Hvordan skal man kunne gøre sig forhåbninger om at forstå et menneskes liv i dets fulde udstrækning med dets bestræbelser og resultater, dets værdier og følelser? Thomas Højrup's livsformsanalyse fremlægger ét bud herpå.⁷ Da Højrup vender sig mod nutidige forhold, har jeg valgt at lade mig inspirere mere af et forsøg på at anvende analysen på et historisk materiale,

nemlig Ole Mørkegaards undersøgelse af livsformer på Åbenråegnen 1700-1900.⁸ Den omfattende teori, Mørkegaard betjener sig af, efterlader brugeren, særlig ikke-etnografen, i et dilemma. På den ene side giver studiet kun mening i sin fulde teoretiske sammenhæng. På den anden side er inddragelsen af begreber, hentet fra en teori, der endnu ikke er alment udbredt – endsige anerkendt – problematisk og kræver en omfattende introduktion.⁹ Jeg tillader mig dog at begrænse mig til følgende:

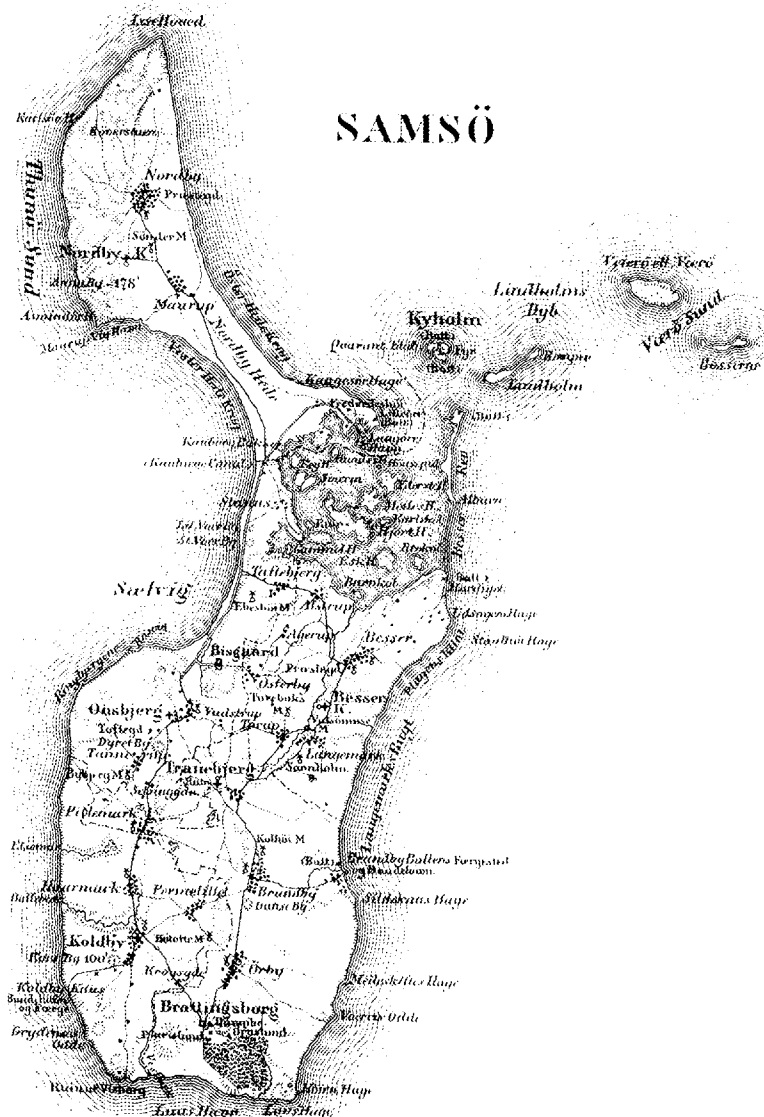

Fig. 1. Samsø ca. 1850.

Mørkegaard ønsker at forklare skibsredernes karriereforløb i Åbenrå. Efter at have placeret disse i en »*økonomisk-arbejds-mæssig*« ramme, står han tilbage med spørgsmålet om deres drivkraft: »*profitbegær*« eller »*virkelyst*«? Han søger svaret i en rekonstruktion af de interne og eksterne træk og betingelser i fænomener som f.eks. »*arbejde*« og »*karriere*«. Som teoretisk indgang vælger han i overensstemmelse med livsformsanalysen produktionsmådebegrebet og dets to dele: produktionsforholdets struktur, dvs. fordelingen af det færdige produkt. Og arbejdsprocessens struktur, dvs. hvordan redskaber, arbejdskraft og råvarer tilføres produktionsenheden. Det hævdes, at en produktionsenhed kun producerer – og fortsætter med det – i det omfang, det er nødvendigt for at reproducere betingelserne for sin eksistens. Synet på, hvad disse eksistensbetingelser måtte være, udgår imidlertid fra produktionsenheden selv. Idet man i livsformsanalysen forstår en livsform som en praksis bestående af et menneskes »*konkrete, meningsfulde og vedvarende eksistensmåde*«, åbnes den mulighed, at en produktionsenhed (f.eks. et teglværk eller en købmands produktion af varer og ydelser) kan påbegyndes og vedligeholdes af ønsket om andet end blot merværdi.

I analysen indgår to produktionsmåder og fire hertil knyttede livsformer. Den enkle vareproduktionsmåde er kendetegnet ved, at det er de arbejdende selv, der ejer produktionsmidlerne og deres produkt. Hentes der yderligere arbejdskraft ind, sker det kun i det nødvendige omfang for at videreføre produktionen. Inden for denne produktionsmåde finder man den selverhvervende livsform: Produktionsenheden er her såvel mål som middel. At være selvstændig er målet, men også midlet til i videre forstand at forblive selverhvervende. På dette ene fornødne sættes alt ind. Fritid og ar-

bejdstid glider umærkeligt sammen, og virksomhedens og den private økonomi er hinandens hæftelse. Kendetegnende for en social struktur, hvor hver enkelt udfolder sig i en selverhvervende livsform, og hvor man er bundet sammen ved gensidige investeringer, er derfor en stor modstandskraft over for konjunktursvingninger. Mørkegaard placerer aktørerne i Åbenrås skibsfart i den selverhvervende livsform. Omdrejningspunktet var »*byen og egnen som sådan*«, og de kontinuerlige investeringer i skibsfarten tjente til at sikre erhvervets – og deres egen – fortsatte beståen.¹⁰

Den kapitalistiske vareproduktionsmådes vigtigste kendetegn er, at ejerne af produktionsmidlerne ikke selv deltager i driften. Driften styres af betragtninger om grænseomkostninger og -nytte og kan til enhver tid drejes over mod investeringer i andre erhverv og brancher. Denne produktionsmåde skaber rum til tre livsformer, hvoraf én er relevant i denne sammenhæng: den borgerlige livsform. Den, der lever sådan, må se uhildet på personlige følelser, andres og egne, og er derfor »den ægte kapitalist«.

Allerede et flygtigt kendskab til Lars Rasmussen skaber forventning om at finde træk af den selverhvervende livsform i hans købmandsskab og træk fra den borgerlige livsform i hans teglværksdrift. I spændingen mellem de to livsformer kommer de grundlæggende økonomiske og eksistentielle sider af hans tilværelse frem i lyset.

Entreprenører, foretagere og købmænd under det moderne økonomiske gennembrud

Det er en slagside i livsformsanalysen, at den ikke inddrager forskningen i entreprenør/foretagerbegrebet, som så åbenlyst supplerer og korrigerer den.

Normalt står industrielle, finansielle og teknologiske entreprenører i fokus, men købmanden som begreb er også taget under behandling.

Et studie af købmænd og høkere i en vestsjællandsk region med udgangspunkt i høkerloven er således fremlagt af etnologen Margit Baad Pedersen. Hun beskriver bl.a. differentieringen mellem høkere og købmænd ved hjælp af den norske socialantropolog Frederik Barths entreprenørbegreb. Barth definerer entreprenøren/foretageren som den, der for at opnå personlig gevinst tager initiativ til at administrere ressourcer ved at føre en fremadrettet, ekspansiv økonomisk virksomhed på et risikofyldt grundlag.¹¹ Det mener Baad Pedersen ikke, at høkerne kunne leve op til; anderledes med købmændene med deres indsats for at markedsføre nye varer, bl.a. sådanne varer og halvfabrikata, der reducerede bondesamfundets selvforsyningsgrad.¹² Derved medregner hun, med henvisning til Barth, innovationselementet, der også indbefatter entreprenørens indsats for at skabe forbindelse mellem økonomiske systemer, der ellers fungerede adskilt.

Innovationselementet er som entreprenørbegrebet oprindeligt udformet af den østrigsk-amerikanske økonomiteoretiker Joseph A. Schumpeter. Grundlæggende for Schumpeter er opfattelsen af innovationen som *prime mover* i værdidannelsen og dermed økonomisk udvikling. Innovationen er særlig kendetegnet ved, at der via den etableres nye produktionsfunktioner, nye markeder, nye former for kapitalorganisering. Innovationens fornemteste virkemiddel er dens reducere af omkostningsniveauet, hvilket giver en øjeblikkelig fordel. Schumpeter's innovative entreprenør går altså ikke umiddelbart i spænd med livsformsanalysens borgerlige livsform, hvis konstituerende træk er ejendomsretten til produktionsmidlerne. Dog medgiver

Schumpeter, at i det tidligt-industrialiserede samfund var entreprenøren ofte at finde blandt industriens enkeltmandsejere.

Kendetegnende for den danske forskning i entreprenør/foretagerbegrebet har været vægten på storindustriens og verdenshandelens folk. Det gælder f.eks. Ole Langes biografier af C.F. Tietgen og H.N. Andersen og Birgit Nüchel Thomsens studie af industrielle foretagere på Tuborg og i det københavnske storerhvervsmiljø.¹³ Studierne af Tietgen og Tuborgdirektøren Philip Heyman tager udgangspunkt i årene umiddelbart efter 1865 og frem mod århundredskiftet – »*det moderne økonomiske og erhvervsmaessige gennembrud*«. ¹⁴ Præget af absolut vækst for de tre sektorer: de primære, sekundære og tertiære erhverv, men med en faldende andel for den primære sektor (landbruget især) og en stigende andel for fremstillingsvirksomhed (især industrien) og serviceerhvervene i den tertiære sektor.¹⁵ Splitter man den økonomiske vækst op i de enkelte produktionsfaktorerers bidrag, når man – ifølge Ole Hyldtoft – til det resultat, at den såkaldte restfaktor el. teknologien alene i perioderne 1840-65 og 1866-1895 tegnede sig for hhv. 56 og knap 59% af væksten. Bag denne udvikling lå ikke mindst en voldsom forøgelse af transaktionssektoren med handel, transport og finansielle institutioner m.v.¹⁶

Det er klart, at denne udvikling ikke kun har givet stødet til storerhvervsmands fremdrift, men også til økonomiske agenter af mindre målestok, men af samme format så at sige. Som det da også fremgår af Flemming Mikkelssens undersøgelse af industrielle foretagere i Odense i 1870'erne. Den munder ud i opstillingen af en række idealtyper af foretagere, af hvilke kan nævnes: Storforetagere, hvis sociale og økonomiske status var knyttet til virksomheden, der derfor forsøgttes videre-

ført inden for familien. Kapitalistiske foretagere, der virkede inden for – og sprængte – de politisk-institutionelle rammer og med rygstød i aktieposter omdannede pengevæsen, kommunikationsvæsen, fagligere foreninger og ikke mindst den ekspanderende industri.¹⁷ Mikkelsen finder, at denne sidste idealtype, som var provinsens Tietgen'er og Heyman'er *en miniature*, var besjælet af trangen til »at kunne tilfredsstillende en indre følelse af fuldstændighed (selvudfoldelse)« rettere end af et direkte profitmotiv. Endelig opstiller Mikkelsen idealtypen købmandsforetageren, der karakteriseres ved at være ledet af købmandens kendskab til handelsforhold og konkurrenceerfaringer og med en ekspertise, der derfor var efterspurgt i erhvervslivets aktieselskaber og sammenslutninger.¹⁸

Som det fremgår, formår Flemming Mikkelsen i modsætning til Baad Pedersen at nuancere Barths pointe om foretagerens drift mod personlig gevinst. Det ses også, at grænserne for Mikkelsens idealtyper skærer ind over de højrupske livsformer. Mikkelsen beskriver bl.a. de foretagere, for hvem »virksomheden og foretagerpositionen [ikke] udgjorde et trin på vejen til en højere social stilling, men var blevet et mål i sig selv – ensbetydende med høj økonomisk og social status«. ¹⁹ Her finder man en sammenkædning af begreber fra den selverhvervende og den borgerlige livsform, der nuancerer opfattelsen af »den ægte kapitalist«.

Idet vi langt om længe vender os mod Lars Rasmussen og Samsø, vil vi få at se, at Lars Rasmussen udfoldede et langvarigt religiøst, socialt, landøkonomisk og lokalpolitisk arbejde på øen. I lyset af det foregående fører det os frem til en række spørgsmål:

Kan Lars Rasmussens aktiviteter siges at have udgjort en bondesamfundets parallel til hovedstadens og købstædernes økonomisk-institutionelle udvikling? Havde de kapitalistiske fo-

retagere med deres indirekte virksomhed i aktieselskaber og andre erhvervsmæssige sammenslutninger deres pendant i Rasmussens bidrag til samsøbondens moralske og økonomiske rejsning, havnevæsenets udbedring og grundtvigianismens udbredelse? Hvordan var Rasmussens organisatoriske virke forlenet med en ekspansiv økonomisk virksomhed? Og hvilke livsformer var forbundet med hans økonomiske og sociale placering?

Lars Rasmussens erindringer og dagbøger

Lars Rasmussen begyndte på sine erindringer umiddelbart efter sin fallit i 1886. Han skrev dem ikke med salg for øje, hvilket ellers var meget udbredt. Selv hævdede han, at de »nærmest og egentlig er bestemt for mine Børn«. ²⁰ Men allerede året efter cirkulerede de i højskolekredse. ²¹ Først modsatte han sig at udlevere »dette simple Lægmands Arbejde«, men Askovlæreren Heinrich von Nutzhorn, manden bag »den grundtvigianske biografi«, ²² stillede ham i udsigt, at han ville »udpille et eller andet af Optegnelserne«. Rasmussen takkede ja, blandt andet fordi »Udsigten til en nok saa lille Pengenhjælp har stor Betydning for mig«. Udgivet blev de dog ikke.

Henvendelsen gav Rasmussen anledning til at fortælle, at »jeg staar for en Skillevei og er ikke ret klar over, om jeg skal begynde Købmandsforretningen igen«. Det gjorde han dog året efter, og han skrev også videre på sine erindringer frem til 1897. Den selvransagelse, han gennemgik i perioden efter fallitten, har betydning for forståelsen af hans fortælling. Den motiverede ham til at fokusere mere på religiøse og sociale emner end på de købmandsfaglige. Hans resignerende holdning til forretningslivet skinner klart igennem i denne passus fra erin-

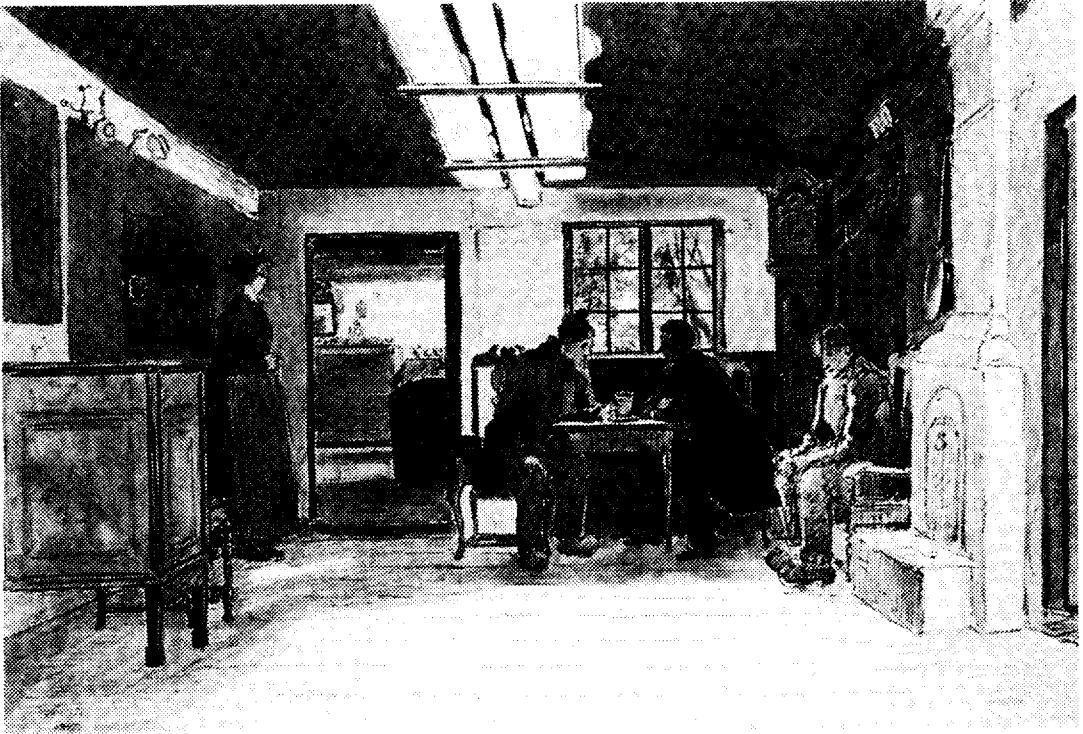

Fig. 2. I 1847 besøgte Martinus Rørbye Samsø, og under opholdet lavede han flere tegninger, bl.a. den her viste, der har titlen "En bondestue på Samsø". Man ser to mænd, der sidder og forhandler ved et bord, mens konen og den gamle gårdmand tavse lytter med. Det kunne være Lars Rasmussen, der var på vej til at gøre en handel (Gengivet efter Rørbyes Tegninger. Udgivet af Frans Lasson, 1992, s.106).

dringerne om »den menneskelige Venlighed og Kærlighed«: »ogsaa den kan være skøn, men sædvanlig er den dog som en afklippet Rose, der hastig falmer (...). Nej! Efter min nu ikke saa helt korte Erfaring i Livet, har det ikke været min lille ubetydelige Person, man har taget Hatten af for og vist Venlighed. Nej, det har været for min Pengepung; thi da denne blev mølædt og hullet, forekom det med mange, at de samme Folk, som tidligere havde feteret mig (...) de har senere under forandrede Forhold ikke budt mig et Glas Vand.«²³

Centralperspektivet i erindringerne er hans økonomiske og sociale opstigning og senere deroute. Han havde tabt kampen om placeringen af Samsøs nye havn i 1883 og lidt nederlag ved valget til folketinget året efter.

Derfor lægger han vægt på etableringsårene, før han rammes første gang, af pengekrisen i 1857/58. Det bærende i fremstillingen bliver denne og andre økonomiske kriser i 1866 og 1886 foruden de elementer, der trods alt bar hans sociale anseelse frelst igennem: familien og deltagelsen i politiske, religiøse og sociale aktiviteter.²⁴

Dagbøger begyndte Rasmussen at skrive i 1848, men de er først bevarede fra 1851. Derefter skrev han næsten dagligt frem til 1855. Så er der et slip med kun få, men da længere indførelser frem til 1880. Hvorefter han skrev næsten hver dag frem til 1896.

Indtil 1853 er de daglige optegnelser ført på højresiderne med rubrikker til vind og vejr. På venstresiderne er indført løbende refleksioner over især religiøse emner og »den eneste Ene« – og

det var trods alt ikke Vorherre! Denne form var almanakkens, der tjente som forlæg for en lang række bonde-dagbøger og -optegnelsesbøger.²⁵ Senere lå den til grund for de dagbøger, Landhusholdningsselskabet bad sine landvæsenslærlinge føre.²⁶ Formen gengiver behovet for at forudsige vejrlig og produktion ud fra indhøstede erfaringer, men afspejler vel også en afhængighed af almanakkens strukturering af hverdagen. Da Rasmussen fra 1853 slår siderne sammen, sker det samtidigt med hans andet giftermåls indgåelse, hvorefter dagbogen 1856/66 overvejende er reflekterende, men med et vist økonomisk indhold. I januar 1866 gør Rasmussen udtrykkeligt for sig selv rede for, hvad dagbogen skal tjene til, nemlig »til Trøst og Opmuntring i den fortsatte Strid, igennem disse Blade og Optegnelser at se tilbage paa, hvorledes Herrens Veje vel er underlige, men dog fulde af Miskundhed og Trofasthed (...) Jeg vil ikke længere som tidligere skrive noget hver Dag, lader ogsaa bortfalde Betragtningerne om Vind og Vejr, og hvad jeg tager mig for.«

Da Rasmussen efter en pause atter tager dagbogsskriveriet op i februar 1874, sker det med henvisning til »Kampen for min timelige Existens, som i den Grad har lagt Beslag paa min Tid og Kraft (...) og hæmmer og standser saa meget, som ellers vilde tilhøre mit Livs Virksomhed«. På denne baggrund forskubber dagbogen sig mere og mere mod det reflekterende. »Hvad han tog sig for« blev nu ikke udelukket, men nok nedtonet til fordel for religiøse tanker, der med tiden blev nærmest besværgende, men som også fik større poetisk kraft: »Bliv hos mig Mester, thi det lakker mod Aften, og Dagen hælder« (30.3.1880).

Dagbøgerne afspejler, at fra penge-krisen i 1857/58 og langsomt stigende i årtierne efter går der en linie i hans økonomiske mentalitet fra det overvejende rationelle til det overvejende fø-

lelsesmæssige. En linie, der ender i et egentligt moralkodeks: at »betale enhver sit« (30.8.1883). I en lang redegørelse fra januar 1891 blotlægger han dagbogens opgave som en regnskabs-aflæggelse til Gud. Gentagne gange indleder han nu sine indførelser med Brorson: »Trange Tider langsomt skridder, det har den Art. Dagen længes, Vinteren strenges, og det er svart!« Og med Brorson tager han sit regnebrædt og skriver op sit livs dage, afleverer det til Jesus og »Beder ham gøre hele min Gæld op og kvittere og aflevere Regnskabet til den Fader, som ikke vil Synderens Død, men at han skal omvende sig og leve« (1.1.1889).

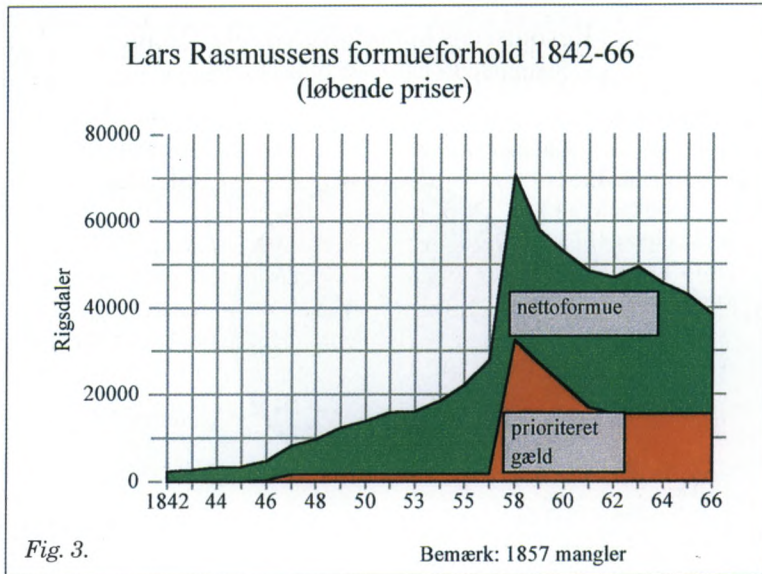
Så langt ind i sjælen havde hans økonomiske rationalitet trængt, at også forholdet til Gud kunne beskrives som i en hovedbogs sider. Men det er ikke overraskende, han var dog købmand. Det overraskende er den mentale proces, som perspektivet i erindringerne og anvendelsen af dagbøgerne lægger frem: En gennemgribende mentalitetsændring fra det kapitalistiske rationelle til det reflekterende og følelsesmæssige.

Kan denne købmand virkelig bindes op på én og kun én livsform? Og hvilken økonomisk og social baggrund lå bag hans fremstillinger? Til det sidste først.

Til Samsø i 1840 – korn, fisk, ager og kreaturer

Rasmussen flyttede efter endt lærlingetid i Slagelse og Korsør til Samsø i 1840. Han drog dermed væk fra det miljø i de gudelige forsamlinger, der havde formet ham som ung og ført ham til landet mellem »Verdens Glæde og Kærlighedens Naadeport«. Samsøs handelsfrihed må have tiltrukket ham; her kunne han etablere sig uden at tage borgerskab. Det hang sammen med, at Samsø ingen købstad havde,

men alligevel var så stor, at den sammen med Læsø var tilstået frihed til frit at bruge købmandsskab, og derfor stod uden for bestemmelserne om handel på landet indtil næringslovens ikrafttræden i 1862.²⁷

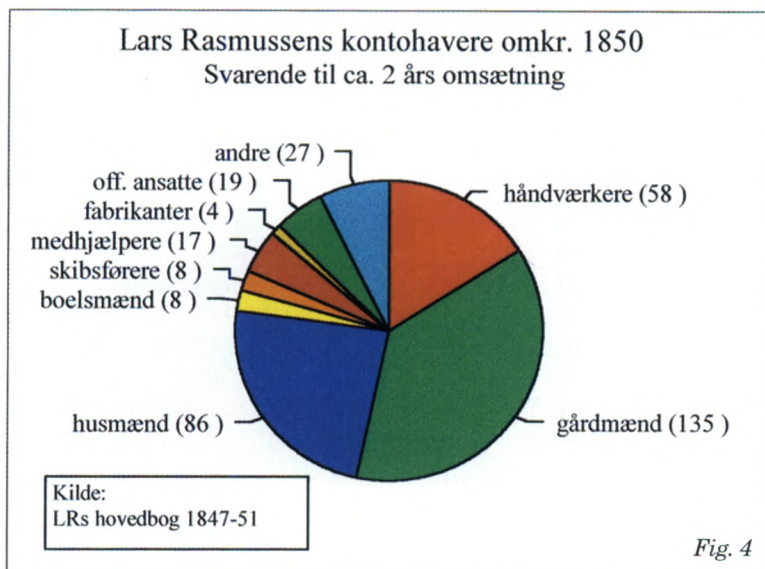
Først slog han sig ned – med kone og snart efter flere børn – i landsbyen Ørby med en lille høkerforretning. Men i 1844 flyttede han ud til vandet, til færgestedet Brundby-balle (Ballen) »paa den Plads af Øen, hvorom jeg straks efter min Ankomst til Øen havde fattet den Mening, at den havde Beliggenhed for en Handlende«.²⁸ Han lod sin båd indgå i handlen mod et bundgarn og overtog den tidligere ejers jordtilliggende.²⁹ I løbet af få år var de fysiske rammer etableret med et grundmuret kornmagasin, en købmandsgård med beboelse og butik på 14 fag, et halvt så stort sidehus bl.a. med pakhus, lo og stald samt et afsides vognskur og svinehus.³⁰ Det hele blev takseret til ca. 3000 rdl. Rasmussen var blevet købmand, huspatriark, fisker og bonde.

Af hans forskellige statusregnskaber fremgår, at han snart fik lod i kornsalgperiodens konjunkturer³¹ (fig.

3). I 1856 var hans nettoformue næsten seks-doblet i forhold til 1846, vel at mærke uden ejendomsinvesteringer eller nye lån siden 1851. Driftskapitalen var altså betydelig, driften velkonsolideret, og det oprindelige håb om en årsfortjeneste på 1000 rdl. så rigeligt indfriet. Statusregnskaberne – der jo i princippet er tilfældige øjebliksbilleder og højst belyser handels karakter – viser, at fremgangen skyldtes en øget satsning på grovvarer som korn, jern, tømmer og støbegods. Butiksvarernes antal blev nemlig ikke forøget, omend manufakturvarerne var i fremdrift.

En bevaret hovedbog anskueliggør derimod de driftsmæssige forhold. Hovedbogen har en enkelt indførsel fra 1843 og få fra 1853, men er ellers hovedsagelig fra 1847-50. Der har været ført andre hovedbøger ved siden af denne, men et kvalificeret skøn er, at de samsiske kontohavere heri repræsenterer ca. 2 års omsætning. Graden af tuskhandel er forsvindende. Navne-, pris- og mængdeangivelserne omvendt udførlige.

I alt handlede 367 husstande hos Rasmussen, svarende til hver femte

husstand på øen. Der var en overrepræsentation af de vigtigste erhverv: således næsten hver fjerde af øens håndværkere og en trediedel af øens gårdmænd.³² En opgørelse over kontohavernes geografiske spredning viser, at i nogle byer handlede en meget stor del af indbyggerne hos Rasmussen. Selv i store landsbyer med op imod hundrede husstande kunne han tælle halvdelen af disse blandt sine kunder. Overgangen fra sydlandet til det mindre frugtbare og tyndere befolkede nordland, adskilt af Nordby Hede, var i almindelighed et skel af kulturel art.³³ Rasmussen kunne heller ikke godt overstige det, men forsøgte at ekspandere ved hjælp af kommissionsforretninger med silketørklæder, manufakturvarer og plove med hus-, gård- og handelsmænd i Nordby.³⁴

Kornhandelen

Rasmussens handel havde en traditionel bondehandelsstruktur, men med forgreninger til en udstrakt opkøbsvirksomhed. Det stod i kontrast til købstæderne, hvor det var bønderne,

der kom til købmanden. På Samsø var det meget ofte omvendt, fordi der ingen købstad var. På landsplan blev der efter 1815 gennemført en liberalisering af købstadsprivilegierne, der åbnede for systematiske opkøb ved befuldmægtigede prangere. En udvikling, der fremmede de kapitalstærke handelshuse.³⁵ Hvad angår selve købstadshandelen, er det blevet hævdet, at denne normalt blev afviklet i sædvanebestemte mønstre, hvor købmandsgårdenes beliggenhed ved indfaldsvejene var det vigtigste for landmanden.³⁶ Imod denne opfattelse taler især Allan Frandsens studier. Frandsen peger med rette generelt på, at perioden 1830-50 så en udvikling i bondens forhold til købmanden i retning af »økonomisk betingede relationer« på bekostning af de traditionsbestemte.³⁷

Med handelsfriheden var Samsøs købmænd underkastet de samme kapitalkrævende vilkår, der bød dem i højere grad selv at opsøge markedet. Bønderne havde en betydelig frihed i udvælgelsen af en købmand og har derved skærpet betydningen af købmændenes mobilitet og indbyrdes kon-

kurrence. Som det kom frem i dagbogen 1852: »I dag har jeg begyndt at købe Korn pr. 15. November og troede ret at skrabe et stort Parti sammen, men da vi kom til Brundby, begyndte man at byde 4 Rd for Byg, og vi blev saaledes snart slaede af Marken, da vi kuns betale 2 Rd.« (24.10.1852).

Også Rasmussens hovedbog viser konturerne af denne fremvoksende markedsøkonomi: I regelen synes bøndernes leveringer til Rasmussen at være afgivet ved butiksbesøg. Men ud fra afregninger med en af hans medhjælpere, Per Stampe, er det muligt tilnærmelsesvis at udskille den mængde korn og kartofler, Rasmussen selv måtte opkøbe. I 1849 var det f.eks. 588 tdr.³⁸ I disse år var Stampe beskæftiget med opkøb mellem 32 og 50 dage om året. Konkurrencemomentet træder frem ved, at Rasmussen i almindelighed betalte højere priser for korn fra gårdmænd end fra husmænd. De højeste priser betalte han dog til øens andre handelsmænd.

Der aftegner sig et klart handelshierarki i hovedbogen. 31 såkaldte »Handelsmænds« samlede kreditposteringer beløb sig 1847-51 til godt 4600 rdl., medens de fire, han benævner »Kjøbmænd« tegnede sig for knap 8200 rdl., hvoraf kun 927 rdl. var kontanter. Differencen dækker over et udbredt samarbejde inden for kontantbetalinger og anfordringer på trediemand, pengeudlån og samarbejde om grovvarehandel, særlig salt og tømmer. Øens største købmand, I.P. Gylling, dækkede bl.a. Rasmussens handelsgæld til store handelshuse med anvisninger og kontanter. Til gengæld sikrede han sig ret til at trække på Rasmussens varelagere; et forhold af stor betydning på grund af øens sæsonbestemte kommunikation med omverdenen.³⁹ Og afslørende for en standsbevidsthed, der kunne være stærkere end konkurrencefølelsen.

Kontanter fik Rasmussen bl.a. fra

sit kornsalg. I 1849 var hans hovedaf-tager det store fynske handelshus, Elias B. Muus' filial i Kerteminde, der modtog i alt 1452 tdr. kornvarer.⁴⁰ Hvilket dog kun var godt 3% af øens samlede kornudførsel det år.⁴¹ I løbet af 1850'erne svingede hans kornudførsel mellem 491 tdr. i 1854 og 2657 tdr. i 1852.⁴² Hans aftagere var handelshuse i Århus og København foruden norske skipperne, der søgte køb i havnen.

Hans afsætningssucces var vigtig, for den gjorde det muligt for ham at indgå som en troværdig partner i kommissionsaftaler på provisionsbasis om indkøb af vin, jernvarer, manufakturprodukter og trælast.⁴³

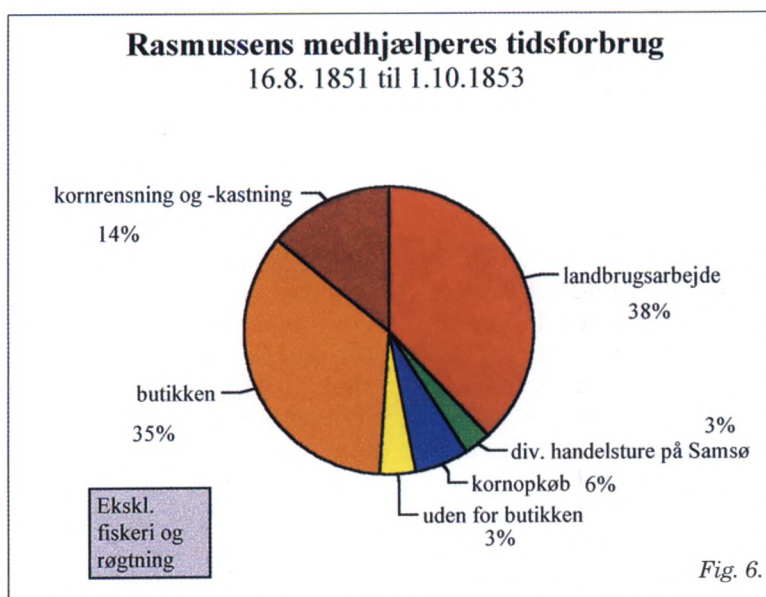
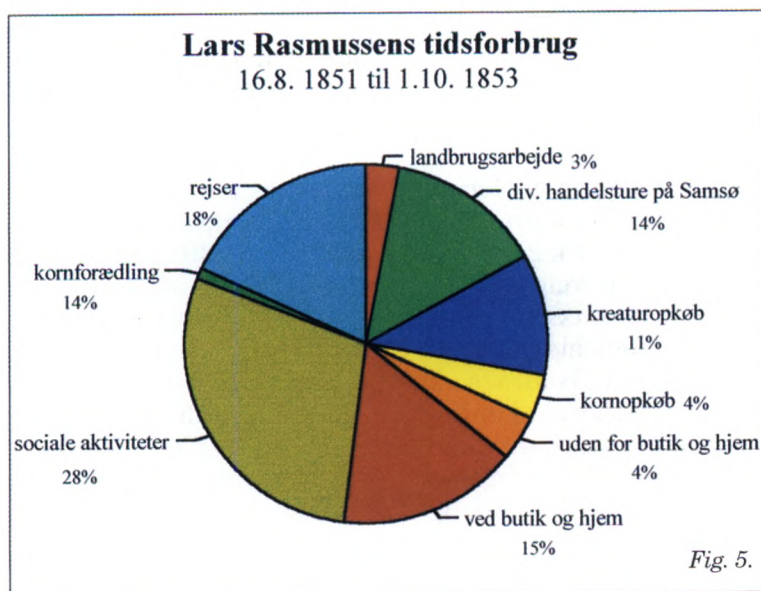
Dagsværk og tidsforbrug

»1851. August 16. Kørt til Ørby, Kronsgaard og Kolby, hvor jeg købte 7 Tyre. Frederik gravet i Haven og Jens om Eftermiddagen skaaret Hakkelse. Byevejr med jævn Luft. V, V, VNV, 17«.

Dagbogens første indføring er prunkløs og præcis. I det hele taget bekræfter dagbøgerne statusopgørelsernes oplysninger om handelens karakter og hovedbogens om handelens hierarki, den udstrakte opkøbsvirksomhed og billedet af en traditionel bondehandelsstruktur. Men nye aspekter er derimod landbrugsdriften, fiskeriet og kvæghandelen. Og ikke mindst tidsfaktoren.

Det dominerende motiv er et hårdt dagligt slid: »Saa træt og stiv som en gammel vognmandshest er jeg kommet hjem i Aften, endskønt jeg dog har kørt til Byerne« (12.9.1851). Dagen før havde en fodtur næsten øen rundt kun givet køb af to køer. Tiden var altså en knap ressource.

Svenske studier i bondedagbøger under Janken Myrdals ledelse har i lyset heraf rettet opmærksomheden mod *time-distribution* dels som målestok for, om tidsforbruget gav margin for

nye investeringer, dels for tekniske innovationers indflydelse på tidsforbruget.⁴⁴

Bedst er det, om man kan opgøre hele eller halve anvendte dagsværk. Et forsøg herpå gengives i fig. 5 og 6, men ubestridelige kendsgerninger kan der aldrig være tale om. Der fandtes 2 faste medhjælpere, den ene med base i

butikken, den anden var især landbrugskarl.⁴⁵

Tidsforbruget viser, at Rasmussen som principal tog vare på de funktioner, der især vedrørte disponering og kalkulation. Over en trediedel af hans tid gik med sociale aktiviteter (omend man skal huske på, at Rasmussen opgiver sine egne aftensysler, men ikke sine folks).

Kornforædling og teknologispredning

Kornforædling ved tørring, rensning og kastning er traditionelt blevet opfattet som en af de afgørende forudsætninger for det danske korns indtrængen på verdensmarkedet.⁴⁶ Og købmændenes entreprenante rolle heri er blevet fremhævet.⁴⁷ Rasmussen indgik senest i 1849 i en kommissionshandel med Prom & Allerup fra Nyborg, hvis ene interessant, M.P. Allerup, var en af den tidlige industris vigtigste producenter af landbrugsmaskiner.⁴⁸ Men denne handel er ikke specificeret i hovedbogen. At Rasmussen finder anledning til at anføre i dagbogen, at han har solgt en tærskemaskine i januar 1855 til 215 rdl., tyder på, at det ikke var en daglig foreteelse. Det blev også kun til få hakkelsesmaskiner. Langt hyppigere solgte han derimod plove og – i mindre omfang – trug, harver og leer. Også store mængder frø distribuerede han. Inden for spredningen af ny teknik spillede han altså sin rolle, omend den var beskedent.

Lars Rasmussen købte ikke korn efter vægt og kvalitet, hvilket i den hede konkurrence på øen givet ville have stødt ham af markedet. Men det fremgår, at hans modtagere stillede krav om kvalitet. Forædlingen hvilede derfor på ham selv. I april 1850 anskaffede han derfor en lille kornrensemaskine til blot 18 rdl. Med dagbøgerne kan man indkredse et svar på, hvilken arbejdsinvestering, der lå bag kornsalgsperiodens bedre korn.

Grundlæggende var kornets kastning for at undgå dets sammenbrænding og for yderligere at lufttørre det. Den egentlige »Maskinering« satte ind med den nye høstsæson. Fra oktober 1852 til september 1853 blev der investeret 110 dagsværk på kastning og rensning. Var kornforædlingen derfor nok teknisk en kapitalfattig investering, var det dog en arbejdsintensiv

proces, der fulgte med den. Et forhold, der nødvendigvis må have skubbet yderligere til den differentiering af købmandsstanden, der var dens kendetæknelse under kornsalgsperioden.⁴⁹ Entreprenørvirksomhed i schumpetersk forstand kan det ikke kaldes, dertil var det for traditionelt.

Fiskeri

»Fiskeriet på Samsø fik nu en stor Opblomstring. I Foraaret 1843 var der 43 Bundgarn, og jeg tænkte, at her maatte jeg være med (...) og i Efteraaret kastede jeg mig med hele min Styrke over Udredningen af Arbejdet. Saaledes fik jeg fat i en ældre Fisker, Peter Stampe i Langemark, som hjalp mig og 18 Drenge, som sammen med mig sad om Aftenen til Kl. 11-12, med Garnene, hvormed jeg kørte til den dygtige Fisker Hans Due. Her opholdt jeg mig uafbrudt i tre Uger for under hans kyndige Vejledning at faa slaaet Stykkerne sammen, dernæst tjæret og derefter det hele dannet til to Garn (...) Drømmen om, at jeg ved Fiskeriet skulde tjene saa meget, at jeg kunde drive en rigtig Forretning, gik i Luften – ak! den Vej gaar saa mange af vore Drømme!«⁵⁰

Opgav gjorde han nu ikke, og i dagbøgerne møder man fiskeriet som en meget arbejdskrævende binæring med dets opbud af krav om specialviden og markedsindsigt.

Fiskeriet på Samsø havde tidligere været et marginalt erhverv, som husmænd tyede til under misvækst og dyrtid. I 1827 og 1828 havde nogle af disse dog haft held med et organiseret salg af pilkede torsk til en hørkræmmer i København, og tilskyndet af det havde øens godsinspektør prøvet at stable et interessentskab på benene til et mere kapitalkrævende bundgarnsfiskeri. Men sygdom standsede ham.⁵¹ Et nyt og vellykket forsøg blev gjort i 1839 med et interessentskab, som på

et rentekammerlån drev drivgarnsfiskeri indtil 1845 og bundgarnsfiskeri indtil 1848. Bag det stod en kreds af embedsmænd og gårdmænd.⁵²

Først solgte man sild til salteriet i Havnemark ved Kalundborg. Samme aftager benyttede bundgarnsfiskere langs kysten mod Besser Rev, hvor også Rasmussens garn var stationeret. Senere gik afsætningen til svenske både, »der i Mængde indfandt sig«.⁵³ Dermed indlemmedes Samsø i det ekspanderende svenske opkøb i bælteerne. Det dyre bundgarnsfiskeri var i det hele taget flyttet ned langs den østjyske kyst efter Agger Tanges gennembrud i 1825. Og bag de opdukken- de fiskerivækstcentre lå således en organiseret afsætning med kvasefart og jernbaneforbindelser til Nordeuropa.⁵⁴ Men succesen var kortvarig på Samsø: I alt havde der i midten af 1840'erne været 41 bundgarn, men omkr. 1860 var der kun 8 foruden 13 fuldtidsfiskere.⁵⁵ Fiskeriet havde da fuldendt en cirkelbevægelse, hvor det atter blev drevet som en binæring og med torskepilkeri, åleruser og flyndergarn.

I samtiden mente man, at tilbagegangen hang sammen med landbrugets fremgang. Men argumentet er afhængig af fiskeriets lavere indtjening og dermed af den investerede arbejdskraft. Spørgsmålet om arbejdsindsatsen ved garnfiskeri er tidligere blevet stillet, men er forblevet ubesvaret.⁵⁶

»I dag har vi slaaet Bundgarnspæle paa det nordre Stade, og vi iler nu med at faa Redskaberne i Stand til Fiskeriet. Vi ville nu prøve, om ikke Herren i Aar vil ad denne Vej meddele os den Velsignelse, Han hidtil fandt det tjenligt at nægte os« (12.3.1852).

Fiskeriet var en usikker næringsvej, der appellerede til påkaldelsen af Vorherre og til at gøre brug af de erfaringer, som Rasmussen nedskrev i dagbogen. Det er derfor udførligt beskrevet, bl.a. i sæsonen 1853. Fra februar til april er man beskæftiget med garnets

istandsættelse og pælens forarbejdning. Der røgtes garn første gang den 16. april og herefter dagligt af to fiskere. 22. juni tages garnene op og en måned senere pælene. Hvor mange arbejdsdage medgik da til arbejdet? Der er tal fra 1852 og 1855: 5-9 dagsværk til garnets istandsættelse, 9-15 dagsværk til pælens forarbejdning og ca. 12 til bundsætningen og optagning. Hertil røgningen.

Og kunne det så betale sig? I årene fra 1851 til 1855 fangedes kun 259-905½ ol sild (á 80 stk.). De store udsving i fangsten blev opvejet af stigende priser. Dem fik Rasmussen ved at anvende sine købmandskontakter; omend han i 1853 forlod sig på indfindende svenske skippere. Men i 1850 og 1854 sejlede han til Flensborg med sild efter selv at have anlagt et salteri samme år. Og i 1851 solgte han sin fangst til handelshuset Moses & Søn G. Melchior i København sammen med 2-300 tdr. sild, som han havde opkøbt.⁵⁷

Men betale sig kunne det ikke. I 1853 var bruttoindtægten (efter arbejds lønninger) således kun 76 rdl. Og der var ingen muligheder for at øge rentabiliteten. Med en nogenlunde konstant arbejdsindsats var fiskebestanden den vigtigste variabel, men den kunne bundgarnene jo ikke flyttes efter. Sildefiskeriets almindelige nedgang på Samsø kan derfor antagelig tilskrives de ekspanderende fiskericeentre inden for Skagerrak-Kattegatregionen, som med deres tidlige fremgang havde fået bedre muligheder for at investere i ny teknologi. På Samsø var de teknologiske muligheder udtømte med bundgarnsfiskeriet.

Tilbage står, at Rasmussen i en årrække havde løftet fiskeriet ind i markedsøkonomiens cirkler. Han havde præsteret det ved at udnytte sine organisatoriske erfaringer fra købmandskabet og dermed midlertidigt fjernet fiskeriets præg af binæring og nøderhverv. Men løftet var ikke kraftigt nok.

Kvæghandel

Også sin kvæghandel lagde Rasmussen med tiden ind i en fast organisation. I årene omkring 1850 var hans metode at opkøbe kvæget på Samsø og derefter føre det til Sjælland på omfattende salgsvandringer. Usikkerhed var da dagens orden: »Jeg har nu over 50 Kreaturer staaende indkøbt, nu vil det komme an, hvorledes jeg slipper fra Salget« (19.9.1851). Da han efter vandringeren må efterlade seks kreaturer usolgte i Kalundborg, modtager han »Underretning om, at de er solgte til sandt at sige Spot Pris«. Efter denne oplevelse indgik han en kommissionsaftale med købmand P. Lassen i Kalundborg. I første halvdel af 1850'erne, hvorfra der er oplysninger, solgte han lidt under 100 kreaturer årligt. Den ene halvdel blev overladt om foråret – til opfodning for opkøbernes regning som i den jyske studehandel.⁵⁸ Den anden halvdel blev afsat i september og oktober. Det hang sammen med efterspørgslen efter det sommerfedede samsiske kvægs mejeriegenskaber, hvilket mindst én køber da også havde betydet over for Rasmussen.

Rasmussens markedsandel var ganske stor. Efter år der i bedste fald var stagnerende, kom afsætningen af levende hornkvæg i fremgang på Samsø 1852-55, hvor der årligt udskibedes 691 stk.⁵⁹ På samme tid var nået et punkt, hvor den »rivende Afsætning« med priser »i stadig Stigen« synligt havde »bidraget til Landmandens forøgede Indtægter«. Hovedindtægten af husdyrholdet bestod netop af »Salget af Qvier og unge Køer til de sjællandske Mejerier«. ⁶⁰ Selvom den samsiske udvikling var blevet forceret, og udførsen faldt efter 1855, var der tale om et eksempel på den indledende omlægning af landbrugsproduktionen i animalsk retning før det store prisfald på korn i 1876.⁶¹

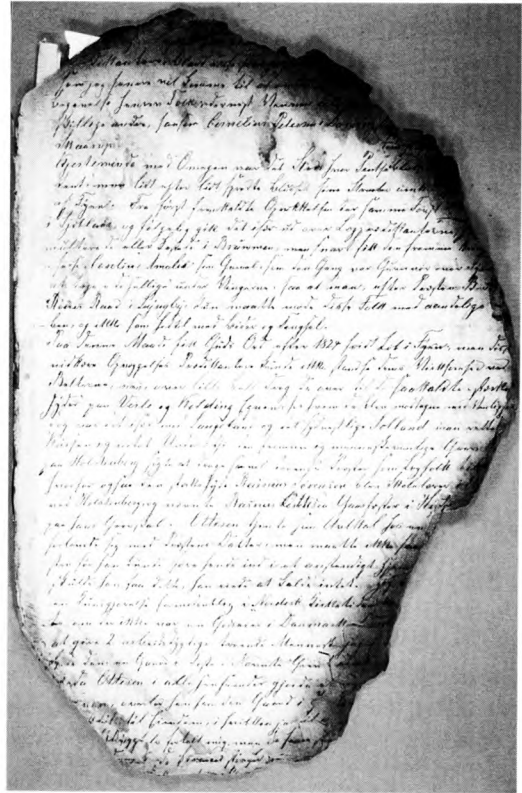

Fig 7. Lars Rasmussens erindringer. Da den førende person inden for Samsøs andelsbevægelse, Mikkel Søren Holm, i 1914 havde lånt erindringerne med henblik på en gennemgang af Samsø Landboforenings historie, brændte hans gård, og erindringerne blev svært beskadigede. Ved hjælp af Lars Rasmussens dagbøger, breve og regnskaber er de nu blevet rekonstrueret så godt som muligt, og de blev i 1999 publiceret (Arkivet på Købmandsgården).

Rasmussens afsætningsmønster med lige dele fede- og mælkekvæg til det sjællandske marked besad derfor mindst ét markant træk. Det var rettet mod det hjemlige marked og fede- og mælkekvæget vel især mod København. Dagbogsoptegnelserne viser på flere måder, at det løsere salg var et stadig ringere alternativ til kommissionshandelen og yder dermed sit bidrag til forståelsen af, hvordan det første led i de forsyningskæder, der rakte til København og senere til Storbritannien, blev opbygget.⁶²

Var dette en schumpetersk entreprenørs værk? Rasmussens kreaturhandel førte ikke til nye varer eller produktionsmæssige vilkår og reducerede ikke omkostningsniveauet. Han løb knap nogen synderlig risiko. Derimod falder handelen ind under den del af innovationselementet i Barths entreprenørbegreb, der foreskrev koblingen mellem to hidtil adskilte økonomiske systemer, i dette tilfælde Samsøs landbrug og det sjællandske og københavnske kødmarked. En regnbue slog sin bue fra Samsø – og Rasmussen var på det rene med, at det var i Storbritannien, skatten lå begravet.⁶³

Faldet fra tinderne – teglværket og den ødelæggende pengekrise

18 år inde i sit ophold på Samsø havde tilværelsen budt Rasmussen fremgang, men også megen trods. Han havde mistet sin »komplette Skønhed«, Arine, og den lille Michael på én og samme dag i 1848, hvor han efterlodes alene med fire små børn, »der bad, græd og trygled«. Få dage før sit frieri til Helene Knudsen, brugte han to dage på at male Arines gravsten. Med Helene fik han ni børn. Af hans 14 børn døde de fire.

Hans økonomiske fremgang var dog i begyndelsen umiskendelig. Hvilken livsform tegnede dette? Han levede af og på en højkonjunktur og på sin egen viljestærke drift mod at etablere hus, hjem og virksomhed. En fast årlig fremgang havde været hans mål. Selv forestod han de disponeringer, der krævede kalkulation og markedsindsigt, mens de faste medarbejdere ordnede det, der skulle holde virksomheden på niveau: butikken og landbrugsdriften. I overensstemmelse med den selverhvervende livsform blev ekstern

arbejdskraft hentet ind til projektarbejde med hus og hjem. Fiskeriet var et eksempel på hans foretagsomme indsats for moderniseringen af bondesamfundet, men hertil hentede Rasmussen også ekstern arbejdskraft, og det handlede om »Drømmen om Fortjeneste«. Ved siden af sikringen af hus og hjem trivedes altså et ønske om profit. Det er ikke oplagt at trække linier fra det ene til det andet. Etableringsårene var præget af ønsket om selvudfoldelse, men dagbogsstudierne antyder den senere udvikling: At ved at opgive eller nedtone fiskeriet og landbruget kunne der skabes tidsmargin til et mere profitrettet arbejde. Det blev til teglværket i 1856.

Teglværkerne var et typisk produkt af den tidlige industri. De blev anlagt i hundredvis og med en udpræget decentral placering, tæt på råvaren og vandet. På alle måder matchede de det, der skulle til, for at der kunne skabes industri i Danmark.⁶⁴ I 1821 havde husmand Jens Larsen Aaling etableret et teglbrænderi på Samsø – »som ingensinde førhen«. ⁶⁵ I lighed med fiskeriet på øen udsprang også denne alternative erhvervsgren af landbrugskrisen og af udsigten til en »Bifortjeneste«. Rasmussen gentog altså på sin side bedriften fra sit fiskeri ved at bryde den hidtidige praksis om, at alternative erhverv var noget, man tyede til i nedgangstider. Han gjorde det nemlig under en højkonjunktur og som en del af moderniseringsprocessen.

Dagbogen fortæller om et hårdt og tidskrævende anlægsarbejde. Med en tegl- og kalkovn fik hans værk en kapacitet på 80.-90.000 mursten og kunne beskæftige 8-10 mand og en pottemager.⁶⁶ Og produktionen var betragtelig: Lidt over 1/2 million sten i 1858, hvilket ikke engang var det halve af et andet nystartet købmandsteglværk i Langøre. Samme år udførtes fra øen 993.000 mursten, heraf 19.300 til Norge og resten til Danmark. Teglværkets

Fig. 8. Lars Rasmussen med sin hustru Helene Knudsen og deres fem første børn, 1866. Rasmussens ene hånd hviler på sønnen Laurentius, den næste købmand på gården (Arkivet på Købmandsgården).

etablering og hurtige fremdrift blev kronen på Rasmussens økonomiske værk, og nye drømme blev vakt: »Teglværket [gav] det første Aar et meget godt Resultat, men det stod mig klart, at hvis jeg kunde fabrikere Drænrør, Tagsten m.m., saavel som brænde Kalk, da vilde Værket endnu blive mere indbringende«. ⁶⁷ Værket blev udvidet, og med tre ovne og nye bygninger blev det takseret til 11.040 rdl. (se fig. 11). ⁶⁸

De to samsiske købmænds rolle som industrielle foretagere rejser spørgsmålet, om købmænd generelt indtog denne funktion. Af de 67 danske teglværksejere, der gav oplysninger om deres baggrund til erhvervstællingen i 1872, var imidlertid kun 6 købmænd. Halvdelen var godsejere eller større gårdmænd. ⁶⁹ Opfattelsen af købmændene som industrigrundlæggere i det hele taget er logisk, men ikke fuldt dokumenteret. ⁷⁰

Rasmussens produktion af drænrør var måske hans mest entreprenante initiativ overhovedet. Sikkert udspringende af det dræningsarbejde, han havde udført på sine egne marker. Landhusholdningsselskabet havde fattet interesse for drænrørene i 1847 som afløser for »for de til skadeligt Vands Afledning tidligere i Agerbruget

jævnliggen anvendte bedækkede Grøfter, fyldte med Sten eller Gærdsel, Ris o.s.v.« Samme år blev den første drænrørsmaskine anskaffet herhjemme. ⁷¹ Til hinder for rørenes videre udbredelse stod de især engelskproducerede rørs høje anskaffelsespris. En hjemmeproduktion, hvor konkurrencen kunne tvinge indenlandske teglværker til lavere priser, var derfor et tilbagevendende tema i landbrugsdebatten. ⁷² Men endnu i 1850'erne var situationen, at man i flere egne slet ikke kunne anskaffe sig de eftertragtede rør. ⁷³ Rasmussen havde imidlertid gjort sit til, at det ikke skulle være sådan. Med Lassen i Kalundborg udvidede han sit samarbejde, så Lassen kunne åbne et drænrørsoplag. ⁷⁴

»Uheldige Konjunktioner og flere Falliter under Penge Krisen«

For Rasmussen var det en gudsvelsignet tid. Det var lykkedes ham at gøre teglværket »endnu mere indbringende«. Grundtvigianismen på øen var til hans glæde i fremmarch, og familien trivedes. Men lykken snød ham i hans

rus: »Lykken syntes i alle Henseender at tilsmile mig (...) Handelen gik fremdeles godt, jeg stod paa min Lykkes højeste Tinde, stod højt for at falde dybt. Nu kommer jeg til den ødelæggende Pengekrise.«⁷⁵

Pengekrisen – den internationale finanskrise i 1857/58 – træder i erindringerne frem som det kompositoriske plot. Intet var herefter det samme. Krisen var blevet ham påført af et københavnsk handelshus' fald, der igen var et resultat af et hamborgsk firmas fallit. Store lån skulle øjeblikkeligt indfries. Senere måtte andre optages. Likviditeten blev aldrig genoprettet.

Også øens anden teglværksejer, konsul Gotthardt i Langøre, blev ramt af pengekrisen, og han angav som sin begrundelse »uheldige Konjunktioner og flere Falitter under Penge Krisen«.⁷⁶ Rasmussens udførsel af sten fra øen faldt også betydeligt – til ca. 60.000 sten om året. Drænrør havde han udført 60.000 af i 1861, men derefter kunne det konstateres, at »Fabrikatet, som forøvrigt er af temmelig simpel Qualitet, forbliver næsten udelukkende paa Øen«.⁷⁷

Følgerne af pengekrisen førte til, at Rasmussen i 1866 måtte indgå en akkord med sine kreditorer, udleje butikken og flytte ud til teglværket. Han kom tilbage, men måtte så acceptere en konkurs i 1886. Forholdene for købmandsskab var forandrede – radikalt.

Provinskøbmandens rolleskifte under landbrugsomlægningen

I 1876 satte et prisfald på korn sig igennem, fremtunget af den oversøiske konkurrence.⁷⁸ Da landbrugspriserne også faldt i almindelighed, kastedes landbruget ud i en krise, der affødte det velkendte forløb med omlægningen af produktionen fra hoved-

vægt på korn til levende kreaturer og derpå på forarbejdede animalske produkter som flæsk og smør. Fra 1882 var kornimporten således større end eksporten. Landbruget lagde sig efter en erstatningsdrift med importerede gødnings- og foderstoffer – og fik held med det: Efter overgangsfasen steg landbrugseksporten fra 1891 til hidtil ukendte højder.

Handelen med importerede gødnings- og foderstoffer var spekulationspræget, konjunkturfølsom og kapitalkrævende og blev derfor koncentreret i de større byer. Den skubbede til den igangværende udskillelse af det traditionelle handelshus' funktioner i hhv. detail- og en gros-virksomhed. Forholdet er bedst undersøgt for stationsbyerne, hvor landbrugsomlægningen var pulsen i handelsudviklingen.⁷⁹

Også købmanden måtte skifte rolle, da scenen blev en anden. Fundamentet for købmandsskab blev indkøbet af udenlandske råvarer og en orientering efter de nationale og internationale bybefolkningers behov for animalske fødevarer. Dertil kom fra 1880'erne andelsbevægelsens indtræden på markedet: Som grossister med en stigende omsætning gennem landbrugets egne organisationer og i detailleret gennem brugsforeningerne. Resultatet blev et særegent dansk fænomen, hvor kollektivismen som princip (i form af andelsbevægelsen) trådte op mod den endnu udpræget individualistiske handelsstand. Korn- og foderstofhandelen forblev dog et rentabelt virkefelt for private købmænd, men også de organiserede sig mod slutningen af århundredet, bl.a. i form af det jyske Korn- og Foderstofkompagniet i 1896, som øjeblikkeligt fandt kunder på Samsø.⁸⁰

Hvor én form for kollektivismen tidligere havde vundet hævd inden for den kapitalistiske sektor, nemlig i de industrielle aktieselskaber, blev den også mødt af udfordringen fra andelsbe-

vægelsen, der med 1887/88 som nøgleår etablerede mejerier og slagterier. Inden for handel og industri så man således to forskelligt definerede kollektive organisationsformer.

»Det store Besvær og de mange Ubehageligheder« – Lars Rasmussen efter pengekrisen

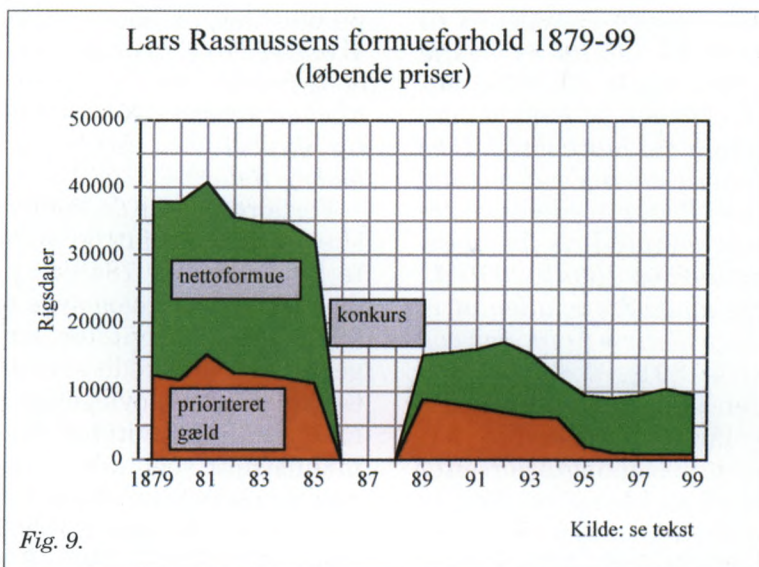
»Da jeg vedvarende er gaaet tilbage i de sidste 3 Aar, og min lille Driftskapital saaledes bleven mindre og mindre, har selvfølgelig ogsaa Pengetrykket vokset og bleven føleligere og føleligere, saa jeg ofte, ja jævnlig ikke har kunnet indse, hvorledes det skulde blive muligt at fortsætte Forretningen« (25.3.1880).

I 1869 reetablerede Rasmussen sin købmandsvirksomhed, og det lykkedes ham at holde et årligt overskud på et par tusinde rigsdaler.⁸¹ Men kornpriserfaldet i 1876 ramte ham med øjeblikkelig virkning med et underskud på ca. 4000 rdl. til følge. Han havde ellers været forbløffende forudseende, for ved starten i 1869 var hans intention »at drive Butik- samt særlig Foderstof-

fer- og Kulforretning og derhos drive Teglværket« (s. 225). Det entreprenante initiativ havde ikke forladt ham, men det havde de økonomiske muligheder for at realisere det.

Faktisk stod det værre til end her angivet. Rasmussens bogføring var efterhånden blevet illusorisk, for han vedblev at optage sine ejendomme som aktiver til deres taksationsværdier, som kun sjældent blev taget op til ny vurdering. Han foretog ingen afskrivninger eller hensættelser til dubiøse kreditorer. Fagets professionalisering havde i denne henseende ikke slået igennem.

Trods alt var der en forretning at give videre til sønnen Laurentius ved Rasmussens død i 1899, men dens format tålte ingen sammenligning med forholdene under kornsalgsperioden. Varefordelingen i statusopgørelserne viser, at han reelt var placeret i feltet mellem høkere og detailhandlere. Der var forsøg på at bryde ud af den onde cirkel, bl.a. forsøgte han sig som leverandør af frugt til et odenseansk firma, der afsatte dem i England: »Men Eksportøren kendte lidet og vi intet til de Fordringer, som Engelskmændene

stillede. Han fik en Mængde Frugt kasseret i England, hvoraf Tabet for en Del faldt tilbage paa os» (Erindringer, s. 339). Heller ikke flere års forsøg på at sælge kartofler i København gav virksomheden det afgørende løft. I en tid hvor den upersonlige kapitalanbringelse vandt afgørende indpas, magtede Rasmussen ikke at løsrive sig fra nødvendigheden af den personlige nærværelse. Som i 1891, hvor den da 74-årige købmand var i København: »hvor jeg næsten uafsladeligt skal færdes omkring for at sælge, aflevere og indkassere Beløbene for Kartofler, Frugt og Kreaturer og derpaa indbetale det indkomne til forskellige Kreditorer« (9.10.1891).

Svinehandel

Men der var én afvigelse fra den negative linie. Med en svinehandel var Rasmussen ved at vinde fornyet fodfæste. Baggrunden for svinehandelens opsving i almindelighed i disse år var ophævelsen af Tysklands importforbud for levende dyr i perioden 1890-95, der fremkaldte en stærk konkurrence om at levere svin til de efterhånden talrige private slagterier.⁸² Og Rasmussen tog del heri. I 1891 rejste han således til København »for om muligt at skaffe Køber til Svin, som vog over 300 Pd. Sagen er, at Philip Heyman i København, som vi i den senere Tid har købt til, ikke vil modtage Svin til større Vægt end 200 Pd. uden Afdrag i Prisen, og da de andre Slagtere betaler samme Pris for disse, som de der vog mellem 160 til 200 Pd., saa kan vi ikke konkurrere, uden at vi kan skaffe Købere til disse Svin, som vog over 200 Pd.« (6.4.1891).

Ved en anden lejlighed forsøgte han at formå Heyman (en af grundlæggerne af de danske privatslagterier efter 1866) til at indgå en kommissionsaftale – uden held. Men alligevel kunne Rasmussen konstatere, at »vi med

Svineopkøbet har en ret net Fortjeneste« (14.2.1892). Året efter lykkedes det endda at afsætte 32 svin til andelslagteriet i Horsens. Intetanende, at netop dette slagteri skulle blive slutpunktet på en udvikling, hvor bønderne endegyldigt rev sig løs af den nærmest patriarkalske forbindelse til købmanden.

»At hjælpe til med offentlige Sager«

Som ung mand havde Lars Rasmussen sluttet sig til de gudelige forsamlinger i sin fødeby Slagelse. Ud fra erindringerne at dømme synes tilhørsforholdet at have været af afgørende emancipatorisk betydning. Her skaffede den unge købmandslærling sig selvbevidsthed og kundskabstørst. Og derfra hentede han ord til at forløse sin politiske og sociale indignation, som det gjaldt for flere af forsamlingsfolkene.⁸³ Det næste skelsår blev 1848, »det var en Endrægtighedens Kraft og Aand, som i hine Dage dalede ned over vort Folk«. ⁸⁴ Han var »nu kommet til Sporet: hvad er Sandhed paa det politiske Omraade«. Han læste Almuevennen og bestilte Rigdagstidende hjem. Enden på det blev, at han »stillede sig under Venstres Fane, hvor jeg senere har staaet og fremdeles vil vedblive at staae, saalænge Venstres Kamp i al menneskelig Skrøbelighed dog kun gælder Sandhed og Ret«. ⁸⁵

Forfærdet over de ligefrem umenneskelige forhold i fattigvæsenet, begyndte han ligeledes 1848/49 på sine vandringer til fattige og syge og indsatte i fængslerne. Aktiviteter, som den næste generation huskede som startskuddet til de folkelige bevægelser på Samsø.⁸⁶ Men stadig aktiviteter, der var enkeltmandsværk og uden sammenhæng med grundtvigianismen. Den nærmede han sig i slutningen af 1850'erne. Forinden havde han i 1848/49 sluttet ven-

skab med farveren Reinhold Lund, og dermed var dagene uden »*Venner, som helt forstod*« ham, talte, og et missionsarbejde i private hjem og i skarp opposition til øens rationalistiske præster kunne tage form. Den succesrige industrialist Lunds økonomiske kurve lignede Rasmussens, så en senere tid med rimelighed har fæstnet sig ved deres fremgang som en væsentlig baggrund for forsamlingstiden.⁸⁷

Rasmussen fornægtede det ikke: »*Da Vorherre lagde mere og mere Vel-signelse i min Gerning, og jeg i Hjemmet havde et dygtigt og paalideligt Menneske, Christian Jacobsen, saa kunde jeg ogsaa begynde at hjælpe lidt til med offentlige Sager*« (Erindringer s. 133). I disse år faldt de offentlige sager i tre grupper: religiøse aktiviteter, landboforening og havnekommission samt politik med tilknytning til Bondevennerne og grundlovsværneforeningen. I opgørelsen over Rasmussens tidsforbrug var kategorien sociale aktiviteter den største af alle – med i alt 108 af 382 – registrerede dagsværk. Den langt overvejende del blev anvendt til besøg hos enten trosfæller eller syge og døende.

Samvirkebevægelser og sognebevidsthed

Den politiske bondebevægelse i skikkelse af Bondevennernes Selskab var en af hovedkræfterne bag landbosamfundets politiske og økonomiske frigørelseskamp. Selskabet var imidlertid, ifølge Niels Clemmensen, udpræget centralistisk; på lokalt plan havde den intet selvstændigt foreningsliv. Derimod trivedes bondebevægelsens folkelig-demokratiske foreninger, af hvilke Clemmensen især behandler sognesparekasserne. I disses virke og eksplosive opståen i 1860'erne finder han en tydelig bondekommunalisme.⁸⁸ Sognet var den vigtigste akse –

et bemærkelsesværdigt lighedspunkt med Mørkegaards livsformsstudie af Åbenrås skibsfart.

Lokaliseringen af sognesparekasserne faldt i store træk sammen med de folkelige bevægelser, hvad Clemmensen udlægger således: »*Lokaliseringen må derfor i væsentligt omfang forklares med, at man var »samvirkebevidst« i sognene og rådede over en række lokale iværksættere, der kunne formidle impulserne udefra og sprede dem gennem et lokalt netværk.*«⁸⁹ En sådan lokal iværksætter var Lars Rasmussen.

Kollektivet som aktør bag brugsforeninger og andre samvirkebevægelser er også behandlet af Poul Thestrup, der foretager en undersøgelse af »*samvariationen mellem forekomst af brugsforening og andre innovationer*«. Generelt taler han som Clemmensen om en »*samvirkebevidsthed*« i de mest fremskredne sogne. Da andelssvineslagterierne i 1890/91 førte forhandlinger med Heyman og Tietgen om at danne et landsdækkende kartel sammen med de private slagterier, forlod førstnævnte planerne, »*rimeligvis*«, ifølge Birgit Nüchel Thomsen, på grund af »*den nære lokale selvstyrevirksomhed, som gav andelsbevægelsen dens kraft, og som man ikke ville give fra sig*«. ⁹⁰ Andet ord – samme fænomen.

Der er ingen grund til at gennemgå fremkomsten af samvirkebevægelsens institutioner på Samsø.⁹¹ Som andre steder var de talrige. Grundlaget var bondepolitisk vækkelse: Allerede i 1847/48 var Samsø med 519 medlemmer den største enkeltkreds i Bondevennernes Selskab.⁹² Der går herfra en linie, hvor rationalistisk grundede foreninger afløses af foreninger, der først ledes af storgårdmænd og forpagtere og af folk som Lars Rasmussen, siden af bønderne selv.

Lars Rasmussens position som lokal iværksætter var uomtvistelig. Hans virke strakte sig fra foredrags- og mis-

sionsselskaber til politisk og landøkonomisk lederskab. De sidste sider af denne artikel vil forfølge det standpunkt, at det skulle komme til at stå som det store paradoks i Lars Rasmussens tilværelse, at denne bondestandens selvhævdelse og uafhængighed i høj grad var hans værk (inden for det rum, der var afsat til individets udfoldelse). Men også, at udviklingen endte med at berede ham skuffelse og sorg, da gårdmændene slog tættere ring om sig, og at det fik konsekvenser for hans købmandsvirksomhed.

Landboforeningen – »en viid Mark for Fremskridt«

Fra sin begyndelse i 1842 havde landboforeningen under navnet Samsø Velfærdsselskab været domineret af præster og embedsmænd, men i 1860 skulle de have valgt en ny formand: »Mærkeligt nok valgte man mig [til formand], skøndt jeg hverken var Landmand eller i andre Henseender magtede at udfylde denne Post. Man var nøjsom i sine Fordringer, og Landboforeningen var jo endnu i sin Barndom«. ⁹³

Det er for beskedent. Landboforenin-

gen opnåede under købmandens lederskab 1860-1864 en forankring i tidens fremmeste landøkonomiske viden. Forandrede drifts- og efterspørgselsforhold satte sig straks spor i forhandlingerne. Man mærker en tilpasning til nye markedsøkonomiske vilkår og mentaliteter.

Med veksellbruget som ideal og med baggrund i den stigende animalske udførsel var roedyrkningen et centralt område, som foreningen optog til forhandling så tidligt som 1858. Og Rasmusen lovede at »modtage og besørge Bestillinger paa Frø«. ⁹⁴ Han var en vigtig person i omstillingen til det intensive, animalske landbrug og kunne trække på sine erfaringer fra sit lille, eksperimenterende landbrug. Og fra sit teglværk, som da han i 1862 vandt gehør for et forslag »om at understøtte en Mand herfra Øen til at lære Dræning grundig hos en kyndig Drænmester«. ⁹⁵ Foreningen diskuterede i det hele taget fra 1859 og gennem 1860'erne og særlig i Rasmussens formandsperiode en række temaer, som han i det foregående tiår havde afprøvet i praksis: mergling, gødningsvandets opsamling og afbenyttelse, bredstræede afgrøder, tanggødning og sommerstaldfodring. ⁹⁶ Han stod ikke alene med initiativerne,

Fig.10. Købmandsgården omkring 1890. Butikken lå i gårdens højre side. Rundt om hjørnet til venstre lå stalden, og rundt om hjørnet til højre pakhus, lager og vognport. Bagved fandtes kornmagasinet, mens tømmer og mursten lå på den bare jord, klar til udskibning (Arkivet på Købmandsgården).

men det var med særlig autoritet, han i maj 1867 manende kunne konstatere over for foreningens medlemmer: »at der endnu var en viid Mark for Fremskridt, navnlig ved Rørlægning, Mergling og en dybere Behandling af Jorden og ved at forædle vore Produkter til Smør og Kød, og ved at anskaffe større Racer af Kvæg, som egnede sig til saavel Malkning som Fedning«.

Periodens vigtigste markedsforbindelse – den engelske – blev diskuteret umiddelbart efter anlæggelsen af den første direkte dampskibsforbindelse i 1863.⁹⁷ I første omgang for at lægge »mere Vind paa Foderqvæg og Svin«.⁹⁸ Senere for at fremme mejeribrug. Spørgsmålet var, om mælken skulle behandles hjemme eller på et fællesmejeri. Ved at gøre sig til talsmand for fællesmejerier ydede Rasmussen et vigtigt bidrag til øens senere andelsmejerier. Emnet var til debat i september 1879, hvor foreningen på hans initiativ betkostede en »Mælkeriassistent«. Ved samme lejlighed knyttede han den første af mange kontakter mellem Samsø og repræsentanter for det højere udviklede vestsjællandske mejeri- og landbrug.

Det næste skridt var overgangen til kraftfodring, der allerede var påbegyndt. I maj 1880 spurgte foreningen sig selv, »om det var heldigt om Landboforeningen skulle søge at virke for billigt Indkøb af gode Foder- og Gødningsstoffer i Lighed med de herværende Kulforeningers Virksomhed«. På det næste møde anførte Rasmussen, at det kunne vinde hans tilslutning, idet »Her kan forenede Kræfter gavne, da man kan købe Varerne billigere (...) Taleren anførte ikke dette i sin egen Interesse (...) Rasmussen advarede imod at slaa for stort an, udenrigsk Handels-hus kan vist ikke benyttes, hvorimod Forholdet stiller sig anderledes med vore egne Grosserer«.

Foreningen endte med at antage tilbud fra andre samsiske købmænd. Rasmussen havde ikke afgivet noget tilbud, men det gjorde han året efter og vandt licitationen på en mængde foderstoffer.

Med sin uanfægteligt høje moral kunne Rasmussen træde frem og hævde, at han i sin formidling af viden og idéer ikke handlede i egen interesse. Men det fælles bedste var også til hans bedste. Som da han talte for dræning.

Fig. 11. Lars Rasmussens teglværk, udateret. Værket beskæftigede i 1871/72 18 mand, hvilket var det samme som det gennemsnitlige købstadsteglværk. Men med en forsikringsvurdering på ca. 9200 rdlr. var det tre gange så stort som disse. Rasmussens teglværk var med andre ord ganske kapitalintensivt, og han fastholdt en produktionskapacitet på en halv million teglsten og ca. 100.000 drænrør om året (Arkivet på Købmandsgården).

Eller da han købte frugterne af de træer, foreningen havde skænket eller auktioneret bort. Det måtte blive et spørgsmål, hvor længe bondestanden bevarede denne tillid til handelsstanden i Rasmussens person.

Politiske nederlag

I perioden fra 1849 til 1883 var Rasmussen med mellemrum medlem af Samsø havnekommission. Det samme var en række andre købmænd.⁹⁹ Deres deltagelse var ikke overraskende: Den kan ses som en lokal udløber af spillet mellem handelens og kommunikationsmidlernes ekspansion. Og deres deltagelse kan også ses i lyset af Flemming Mikkelsens idealtipe »købmandsforetageren«. I havnekommissionens arbejde har købmændenes handelskendskab og konkurrenceerfaring haft stor betydning.¹⁰⁰

Rasmussen arbejdede først og fremmest for Ballen havn, hvilket han da også var hjemlet til som valgt af det lokale sogneforstanderskab/råd. Kampen herfor førte til nederlag, da der i Kolby Kaas i 1883 blev rejst et nyt havneanlæg med plads til, at dampskibe kunne sejle direkte ind. Diskussionen forinden var foregået i en spændt stemning og skinger tone, der ramte den økonomisk trængte købmand langt ind i sjælen.¹⁰¹ At den også havde ramt ham på anseelsen, viste sig året efter. Rasmussen var blevet overtalt til at »løbe med Limstangen« som folketingskandidat. Hans modstandere var på den ene side de radikale venstrefolk, på den anden side de sejrende tilhængere af Kolby Kaas havn. Rasmussen ønskede at trække sig, men da hans stillere fortalte ham, at »den som dør af Skræk skal begraves i Rendestenen« (27.1.1884), føjede han sig. Og måtte tåle et »ydmygende« valgnederlag.

Oveni kom konkursen året efter. En

ubeføjet mistanke var opstået om, at han havde lagt penge til side. Oven på de øvrige nederlag lagde nu den sociale deroute sig. Han trak sig tilbage fra offentlige gøremål, »da jeg vilde mødes der med mange onde Øjne, som saa i mig en Kæltring og Bedrager som Følge af, at jeg ikke havde kundet fyldestgøre mine Kreditorer« (29.11.1886).

Fra samvirke til økonomisk selvstyre

Ældre spændinger var under forandring i disse år. Nye politiske konstellationer blev etableret, og de to grupper hidtil uden reel politisk og organisatorisk repræsentation, husmændene og arbejderne, begyndte at opbygge egne organisationer. Samtidig blev gårdmændenes organisationer i stigende grad åbenbare interesseorganisationer. Det reducerede element af samvirke og religion i politik og organisationsliv kom til at berøre Rasmussen dybt. Og kløften mellem landbosamfundets to hovedgrupper kom til at gå tværs igennem ham.

Endnu i 1880'erne deltog han i landbrugsdebatten. Ved et stort anlagt krisemøde i landboforeningen i februar 1886 var han således hovedtaler. Han konstaterede, at »alle saavel Forretningsmænd som Landmænd føler et fælles Tryk.«¹⁰² Velvidende, at gårdmændene udtrykkeligt havde taget afstand til et sådant synspunkt året før. De så et middel til krisens overvindelse i en frigørelse fra handelsmændene, »da disse jo i Almindelighed tager Profiten.«¹⁰³

Det blev husmændene, der fik ham tilbage til det offentlige liv. I februar 1887 hidkaldte de ham, da greven havde rundsendt en seddel, der bød dem at stemme på en Højre-kandidat. På to møder kunne Rasmussen forsikre dem om, at de ingen fare løb ved at stemme på Venstre: »Da jeg tiltraadte Katede-

ret, blev jeg begge Aftener modtaget med et levende Hurra, som gjorde mig glad, det tilstaar jeg, thi efter at have staaet i aaben Begravelse i 3/4 Aar som Fallent, var dette en Overraskelse for mig« (4.2.1887).

Det var en grel modsætning til de oplevelser, der endnu ventede ham inden for den etablerede bondebevægelse. Senere på året blev grundlovsrådet på sydlandet aflyst, og i 1888 mødte kun fire-fem ældre mennesker foruden de mange unge, der kom for at danse, og børn, der skulle med karrusellen. Rasmussen, der havde talt ved mødet, sendte en efterlysning i sin dagbog: »Ak! Hvor er Livet, Kraften og Kærligheden henne? Hvor er den Samfundsaaend og Broderkærlighed, som tidligere løftede og bar os?« (12.6.1888).

Da der et par uger senere blev afholdt fest til ære for 100-året for stavnsbåndets ophævelse, drejede han sin tale ind på husmændene på Samsø, som han »raadete til at arbejde hen til, at de fik deres Jorder til Ejendom enten i Form af Selvejendom eller Arvefæste, og Bønderne til med Ihærdighed at støtte denne Sag« (20.6.1888). Tidligere havde redaktør Laursen¹⁰⁴ fra Århus talt i lignende toner. Samsø Husmands- og Arbejderforening blev stiftet i august 1888, men beslutningen blev taget efter dette møde. Den er karakteriseret som Danmarks første husmandsforening og havde til formål at yde sygdomshjælp, fremme havebrug og fælles kulindkøb og »varetage husmændenes interesser, såvel åndelige som materielle«. ¹⁰⁵ Da foreningen under husmand Peter Madsens ledelse blev drejet i socialistisk retning, gennemførte den etablerede bondebevægelses førstemand, Mikkel Søren Holm, et kup, der placerede den radikale Christian Sørensen som formand.

Andelsslagterisagen på Samsø – kampen om en krone

Efter års tavshed om den generelle økonomiske udvikling på øen, og efter at mistanken er vakt om, at den ældede Lars Rasmussen ikke længere har blik for de afgørende forandringer, giver han pludselig en analyse af tidens vigtigste landøkonomiske udvikling i krystalliseret form. I dagbogen 14. februar 1892 skriver han, at sønnen Johannes vil giftes, men det er et skidt tidspunkt, for »Landmændene, som i de sidste Aar har klogeligt lagt dem efter at købe deres største Fornødenheds-Artikler i Forening for paa denne Maade at frigøre dem Købmændenes Mellemkomst og putte Fordelen i egen Lomme, nøjes nu ikke længere med at købe Kul, Foderstoffer og Markfrø i store Portioner (...) men enkelte tænker nu paa yderligere at udvide Kolonialhandelen. Endnu kommer hertil, at (...) i Forening med Svineslagterierne arbejder de hen til at blive skilt ved Opkøberne for, at den Krone kan gaa i Lommen paa Producenterne, og lykkes det overalt at gennemføre denne Plan, saa vil vi alle paa denne Maade lide en betydelig Indskrænkning i vore Indtægter, og skal vi have Tab af Teglværket og skippe Indtægten ved Svinehandelen, ja saa god nat Laus, eller med andre Ord – Gud naade os!«

Endnu havde han kunnet sælge svin til andelssvineslagteriet i Horsens, men i marts 1893 meldte landboforeningens medlemmer sig som andelshavere i slagteriet.¹⁰⁶ Også dette noterede Rasmussen i sin dagbog. Men, hvad han tænkte ved hele dette arrangement, skrev han ikke. Hans søn havde endda mødt Peter Bojsen, slagteriets hovedkraft, ved havnen. Bojsen, der på sin højskole havde skænket Rasmussen nogle af hans skønneste dage i livet, og hvis hele familie han satte så højt. Det var jo hans, svineopkøber Lars Rasmussens, ene krone, Bojsen

og bønderne ville skilles fra. Og så havde han endda selv ført dem sammen første gang, da han anførte et besøg hos Horsens Folkeforening og Bojsen i 1876.

Blandt politiske og kristelige venner – to aktielån

På intet tidspunkt var betydningen af Lars Rasmussens sociale, religiøse og politiske kontakter større, end da han to gange, i 1860 og 1880, lod indbyde sine venner til at tegne et »aktielån« til en værdi af 5000 kr. Lånene kan opfattes som samvirkebevidsthed på det personlige plan.¹⁰⁷ (Jvf. fig. 12, der dog kun medtager folk med særlig status eller offentlige hverv.)

I 1860 kom alle låntagerne fra Samsø. Deres sociale og økonomiske status var ganske høj, målt ved medlemsskab af de eksklusive foreninger, landboforeningen og læseforeningen, hvor mange af dem indtog ledende positioner ved siden af andre poster i landbosamfundet. Samsingerne i 1880 kom stadig i stort tal fra øens elite, omend 29 af de 55 lokale långivere tilsyneladende ikke sad inde med offentlige poster. Kendetegnende for 1880-lånet er desuden de mange religiøse lægfolk og folk uden for Samsø. Deriblandt formanden for folketinget, Christopher Krabbe fra Samsøkredsen, og andre

politikere som Jens Busk og husmandsføreren Anders Jørgensen fra Høng. De tre højskoleforstandere var Bojsen fra Gedved, Chr. Nielsen fra Hindholm og J.H. Andersen fra Rødkilde.

Lånene blev arrangeret sådan, at hver juni termin blev aktier udtrukket til indfrielse. Men lånenes indfrielse forløb meget længere end lovet. Den økonomiske værdi for Rasmussen var derfor, at lånene hjalp ham med at beholde sin likviditet; kreditmæssigt betød de ikke så meget. Der var gæld nok. I forbindelse med konkursen i 1886 viste betydningen sig også af, at han i denne grad havde bundet sine kreditposter til sit sociale netværk, for flere af långiverne stillede sig mindeligt over for boet.¹⁰⁸ En sentens fra dagbogen sammenfatter formålet med lånene: Den årlige udtrækning var netop foretaget af aktierne, »og de 2 faldt paa Mænd, som lempet dem efter mig, til jeg kan betale« (18.12.1889).

Livsformer og Rasmussens økonomiske virksomhed efter pengekrisen

Kan aktielånene anskues som en del af Rasmussens variation over den selverhvervende livsform? Jvf. tidligere, hvor det med reference til Mørke-

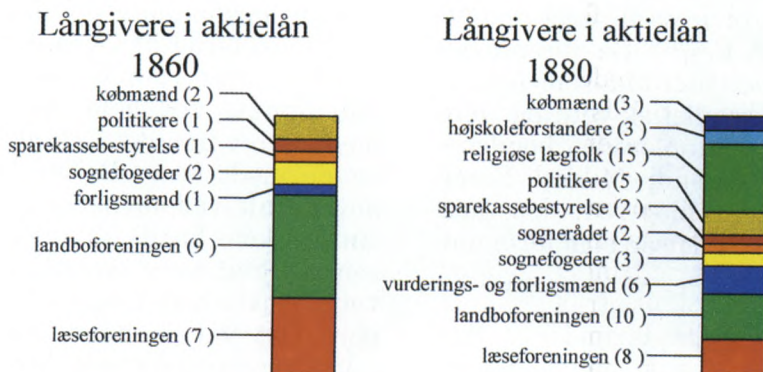

Fig. 12.

gaard og Højrup konstateredes, at »kendetegnende for en social struktur, hvor hver enkelt udfolder sig i en selv-erhvervende livsform, og hvor man er bundet sammen ved gensidige investeringer, er derfor en stor modstandskraft over for konjunktursvingninger.« Denne undersøgelse er begrænset til Lars Rasmussen, og den sociale struktur kan derfor kun betragtes fra en begrænset vinkel.

Direkte økonomisk gensidighed var der i 1860 tale om i form af, at bønderne som kunder og på anden vis var afhængige af Rasmussens markeds-kontakter, vareforædling og teknologi- og idéspredning. For de religiøse kredse talte vel afhængigheden af Rasmussen som person. I 1880 var lånekredsen udvidet til mange »politiske og kristelige Venner«. Lånet var altså også udtryk for personlig hengivenhed. Aktielånene synes at harmonere med den i forskningen fremhævede samvirkebevidsthed. I den forstand var Rasmussen og hans långivere bundet sammen med gensidige økonomiske og politiske interesser – indtil andelsbevægelsen var slået helt igennem og standsbevidstheden tiltaget.

Jeg må formode, at Rasmussens tilfælde har haft mangfoldige paralleller. Den eksisterende litteratur kan pege på nogle stykker.¹⁰⁹ Langt de fleste er vel aldrig fremdraget. Men i det hele taget kunne det nordvestlige hjørne af Sjælland fremvise en lang række iværksættere og foregangsmænd inden for et rigt udviklet net af folkeligt-demokratiske foreninger.¹¹⁰

Flere forhold peger således i retning af, at Rasmussen på et tidspunkt efter pengekrise lagde sig efter en selverhvervende livsform, hvor virksomheden i væsentlig grad var baseret på en social økonomi. Som også mentalitetsanalysen af hans erindringer og dagbøger antydede. Modsætningen var det ønske om profitmaksimering, som teglværkets fremgang havde nærret

hos ham i 1857. Det førte en overgang Rasmussen mod den borgerlige livsform. Men på trods af, at teglværket gav et årligt overskud på 2000 kr. på et tidspunkt, hvor handelsdriften gik mod konkursen, var det handelen, han fortsatte med efter konkursen, ikke teglværket. Paradokset synes at kunne forklares med, at tilværelsen som industriejer rummede et konfliktstof i forholdet til de ansatte, som ikke var til stede i det patriarkalske forhold til butiksmedhjælperne. Om tiden 1866-69 skriver Rasmussen: »Løverdags Aften rystede mig især; thi da skulde jeg betale Mandskabet ved Værket, og disse saavel som andre Penge var mig svære at opløbe. Hvor var det svært for mig at prutte og tinge med de fattige Arbejdere (...) Følgen heraf blev jo ogsaa, at Folkene tabte endel af den Respekt, som ikke bør undværes, naar Forholdet skal være mellem Arbejdsgivere og Arbejdere, som det bør. Til sidst hørte jeg, at man tænkte paa at lade mig stævne, hvilket jeg dog fik afværget« (8.2.1874).

Thomas Højrup har bl.a. defineret en livsform således: »Der skal være tale om et bestemt livsmønster, som gentages eller har en varighed, og hvis enkelte dele nødvendigvis betinger hinanden«. Samlet gælder »livsytringernes« sammenføjning »i et helt, meningsfuldt og konsistent dagligliv«. ¹¹¹ Som en vigtig del af den selverhvervende livsform finder man sammen-smeltningen mellem privatøkonomi og virksomhedsøkonomi. Hvilket finere udtryk herfor finder man, end at Rasmussen fra sidst i 1870'erne åbnede sit hjem for badegæster? Det vigtigste i denne livsform er at være selvstændig. Og forblive det. Ligheden hermed er slående i følgende passage fra Rasmussens erindringer om tiden, da han genåbnede i 1868: »da jeg første Dag kom ind i det gamle Kontoir, saa befandt jeg mig rigtig tilfreds og glad; det var, som var jeg genfødt med nyt Liv og

Fig. 13. Badegæster i købmandsgården omkring 1885. Lars Rasmussen sidder som nr. 3 fra venstre. I 1879 averterede Rasmussen første gang efter sommergæster, og blandt de første var de nygifte Emmy og Holger Drachmann. Det var faktisk lige på nippet til, at Lars Rasmussen havde kunnet grundlægge en »kunstnerkoloni«, for i 1887 henlagde ægteparret Viggo og Ingeborg Pamperin også deres bryllupsrejse til Rasmussens købmandsgård. Senere fulgte bl. a. maleren Albert Gottschalck. I det hele taget var klientellet præget af københavnske forretnings- og embedsmandsfamilier, som Rasmussen bød på sejlture og lidt bondegårdsromantik, f.eks. da rugen blev kørt ind »med alle vore fremmedes hjælp« (Arkivet på Købmandsgården).

Mod, og jeg spurgte mig selv: »Hvorledes har du dog kundet udholde at staa i aaben Begravelse paa Teglværket saalænge?«

Resten af mit Liv blev nu indsat paa dette Kort at opretholde den Stilling, jeg paany havde indtaget.¹¹²

Afslutning

Således hænger det hele godt og vel sammen. Dagbøgerne fremviste et skifte mellem en overvejende ekspansiv kapitalistisk rationalitet i Rasmussens etableringsfase og en overvejende reflekterende og moralsk farvet men-

talitet i de senere årtier. Erindringerne var opbygget med pengekrisen og den økonomiske og sociale deroute som centralperspektivet, der som en prisme kastede det i Rasmussens øjne rette lys over alle livets senere hændelser og tildragelser. Regnskaberne viste en mangesidet entreprenant virksomhed i de forskellige betydninger af begrebet under kornsalgsperioden. Men dette blev afløst af en trængt økonomisk virkelighed, der ikke levnedde plads til at føre de stadig strålende idéer ud i livet. Som en samlet konsekvens trak Rasmussen sig helt ud af den borgerlige livsform, han havde nærmet sig, da det gik højest, og endte

helt entydigt i den selverhvervende livsform.

Højrup's livsformsanalyse har således bidraget til en større forståelse af Lars Rasmussens livsforløb, men samtidigt er det også blevet vist, at livsformsmodellen er for skematisk, når den anvendes på en entreprenørtype som Lars Rasmussen: Rasmussen fandt sig aldrig til rette inden for en enkelt livsform, men skiftede livsform flere gange i sit liv. Skiftende økonomiske omstændigheder skubbede ham fra den ene til den anden. Det er med andre ord vigtigt at være opmærksom på, at mennesker ikke nødvendigvis beholder den samme livsform livet igennem. Denne kan skifte alt efter omstændigheder og tilbøjelighed. Studiet af Lars Rasmussens dagbøger har altså bidraget til en nuancering af Thomas Højrup's livsformsmodel.

Til det sidste fastholdt Lars Rasmussen sin sociale indignation og religiøst-etiske livsanskuelse i en tid, da landbrugets organisationer fornægtede denne del af deres fælles baggrund, og industrien mindskede det personlige islæt i det økonomiske liv. Det var Lars Rasmussens triumf, at han på helt utrolig mange måder optog tiden i sin person. Hans tragedie var, at han alligevel endte med at stå uden for den.

Noter:

1. Lars Rasmussens erindringer er publiceret: Søren Bitsch Christensen, Lis Neergaard, Inge Pedersen og Morten Rasmussen Fangel (udg.): Lars Rasmussen – Set fra Samsø. En købmands erindringer om øen, handel, politik og åndsliv i 1800-tallet, Købmandsgården, Ballen, 1998. Min undersøgelse af Samsøs økonomiske udvikling er trykt i Århus Stifts Årbøger, 82. bd., 1999, s. 7-28. Artiklen er færdigskrevet medio 1999.
2. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Bjørn Poulsen: Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte

- Schleswig-Holsteins, Neumünster 1992. Se særlig udgivernes forord og enkelte studier af Espen Hedegaard (s. 51-62) og Janken Myrdal (s. 113-120). Et andet karakteristisk bidrag er S.P. Jensen: Landbrugets systemskifte belyst gennem dagbøgerne og regnskaberne fra en enkelt gård, Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift 1985:2, s. 56-104.
3. Se især Martin Zerlang, Lis Toft Andersen og Bjarne Thorup Thomsen: En selvskreven historie – om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark, København 1982, s. 17.
  4. Martin Zerlang m.fl.: En selvskreven historie, 1982, s. 27.
  5. Bjarne Stoklund: 1800-årenes bondedagbøger, i: Karen Schousboe: Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie: introduktion og registrant ved -, udg. af Etnologisk Forum og Landbohistorisk Tidsskrift, Brede 1980, s. 1-25, særlig s. 18.
  6. Martin Zerlang m.fl.: En selvskreven historie, 1982, særlig s. 82ff.
  7. Thomas Højrup: Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering, København 1983.
  8. Ole Mørkegaard: Søen, slægten og hjemstavnen. En undersøgelse af livsformer på åbenråegnen 1700-1900, København 1993. I det følgende særlig s. 51ff, hvis ikke andet er nævnt.
  9. Disse tanker deles af historikeren Steen Busck: Begrebet livsform. Bemærkninger til Thomas Højrup: Det glemte folk, Fortid og Nutid 1984, s. 219-223.
  10. Ole Mørkegaard: Søen, slægten og hjemstavnen, 1993, s. 124f og 161ff.
  11. Margit Baad Pedersen: Købmand og høker på landet. En ny erhvervsgruppe og dens rolle – økonomisk, socialt og kulturelt 1850-1900, Etnologisk Forum 1983. Frederik Barth (ed.): The role of the entrepreneur in social change in Northern Norway, Bergen 1972 (1967), indledningen.
  12. Margit Baad Pedersen: Købmand og høker på landet, 1983, s. 82ff og 108.
  13. Birgit Nüchel Thomsen: Industrielle foretagere på Tuborg 1873-1885. Kilder og studier, København 1980. Ole Lange: Finansmænd, stråmænd og mandariner. C.F. Tietgen, Privatbanken og Store Nordiske. Etablering 1868-76, Viborg 1978. Samme: Den hvide elefant: H.N. Andersens eventyr og ØK 1852-1914, København 1986. For en kort forskningsoversigt og introduktion til Schumpeter: Ole Hyldtoft: Tilgange og teorier i industri- og teknologihistorie, i: Lars Herlitz (red.): Mellem økonomi og Historie, Aalborg 1998. Schumpeter's hovedværker i denne forbindelse er Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung (Leipzig 1912) og Business cycles I-II (New York 1939).

14. Ole Lange: *Finansmænd, stråmænd og mandariner I*, 1978, s. 16.
15. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark II, 1914-1975*, 2. udg., København 1977, s. 249ff.
16. Ole Hyldtoft: *Tilgange og teorier i industri- og teknologihistorie*, 1998, s. 62 og 70ff.
17. Flemming Mikkelsen: *Industrielle foretagere i Odense omkring 1870*, *Erhvervshistorisk Årbog 1980*, s. 62-136, særlig s. 62-68 og 117-120.
18. Af mere traditionelle undersøgelser af købmanden som industriel foretager og »gründer« kan henvises til Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark I. 1720-1940*, København 1972, s. 231-233; Søren Bitsch Christensen og Søren Toft Hansen: *Industrialiseringen i Randers – et lokalstudium*, *Erhvervshistorisk Årbog 1992*, s. 61-113, særlig s. 95-98 og Ib Gejl (red.): *De skabte Århus. 12 foretagere og deres værk. 1. og 2. samling*, Århus 1991 og 1992.
19. Flemming Mikkelsen: *Industrielle foretagere i Odense omkring 1870*, 1980, s. 94. Min understregning.
20. I det følgende benyttes den publicerede udgave af Lars Rasmussens erindringer med en let tillempet modernisering af stave- og skrivemåde.
21. RA: Heinrich von Nutzorns privatarkiv (nr. 6060), breve fra Lars Rasmussen 13.7., 9.10., 12.10., 14.10. og 3.11. 1887 og 19.3.1888.
22. For denne vurdering, se Martin Zerlang m.fl.: *En selvskreven historie*, 1982, s. 92f. Der tænkes på von Nutzorns biografi af Ludvig Schrøder fra 1875.
23. Lars Rasmussens erindringer, s. 160.
24. Det samme mønster genfindes i andre erindringer fra en fallents hånd, grosserer Th. Colding fra København. Th. Colding: *En gammel købmands erindringer igennem et tidsrum af 60 år*, *Erhvervshistorisk Årbog 1993*, s. 152-165.
25. Lorenzen-Schmidt og Poulsen: *Bäuerliche Anschreibbücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, 1992, s. 21.
26. Aarsberetning om det kongelige Danske Landhusholdningsselskabs Forhandlinger 1869, s. 66f.
27. Forbud anlangende Kiøbmandshandling paa Landet af 9. October 1680 (original). Jvf. *Højesteretstidende*. Retsaaret 1868, 17.11.
28. Lars Rasmussens erindringer, s. 105.
29. Privateje på Købmandsgården, Ballen: Lars Rasmussens arkiv (herefter LRs arkiv): *Købskontrakt mellem Lars Rasmussen og Hans Due 15.6.1844*. Skrivelse fra »Vi Brundby samtlige Husmænd« 16.7.1844 (om leje af deres alhede).
30. Lars Rasmussens erindringer, s. 105ff. LAS: Samsø Birk: *Brandtaksationsprotokol 1848-71 og samme 1800-57*, litra A, fors.nr. 889 og 641, samme 1800-57, litra B, fors.nr. 8/116 og 10/61.
31. LRs arkiv: »Mit Bos forskellige Status for Aaret 1842 til 1866«, statusregnskaber 1844-47 og panteobligationsbeholdning div. år. Aktiverne består i alt væsentligt af varelager og ejendomme. Sidstnævnte har Rasmussen værdisat ift. brandforsikringstaksationerne. Derfor burde man pga. periodens korthed er det ikke foretaget.
32. Jvf. *Statistisk Tabelværk 1835*, 1.hft.
33. John Roth Andersen: *Der ligger en ø – Samsø*, Odense 1981, s. 11 og 381.
34. LRs arkiv: *Hovedbog* s. 108 og 109, konti med handelsmand Peter Michelsen, husmand Rasmus Petersen og gårdmand Michel Søren Michelsen.
35. Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847*, Århus 1977, s. 247ff.
36. Sst., s. 151ff. John W. Oldam: *Købmænd i tal*, i: Vagn Dybdahl (red.): *Købmænd i Århus. Bidrag til handelens historie i Århus*, Århus 1962, s. 148-162, se side 149, hvor Oldam pointerer købmandsgårdenes orientering efter indfaldsvejene.
37. Allan Frandsen: *Bonden og købmanden, Fortid og Nutid 1987*, s. 1-20, citeret fra s. 20.
38. LRs arkiv: *Hovedbog*, s. 31, 365 og 401. Beregninger foretaget ud fra, at medhjælperen i 1849 modtog 0-4-8 rdl. pr. transporteret tønne.
39. LRs arkiv: *Hovedbog*: I.P. Gylling kreditredes okt. 1847-maj 1851 for i alt 5787 rdl., heraf leverede varer for 611 rdl., kontanter 524 rdl., fremmed valuta for 413 rdl. og betalinger til trediepart dels i kontanter med 1304 rdl., dels med anfordringer for 2709 rdl.
40. LRs arkiv: *Hovedbog*, s.11.
41. Udførselen fra Samsø var i årene 1842-44 20.689 tdr. om året, 1846-50 26.973 tdr., 1851-55 26.004 tdr. og f.eks. 1866-70 23.387 tdr. LAS: Samsø Toldkammer, D: *Årsberetning 1842-70*.
42. Div. oplysninger fra LRs dagbog sammenholdt med oplysninger om skibes drægtighed fra Samsø Toldkammers årsberetninger, alfabetisk register over ind- og udklarede skippere.
43. LRs arkiv: *Hovedbog*. Aftaler med vingrosserer E. Reehoff fra Holbæk (s.6 og 15), jernstøberiet Prom, Allerup & Co. fra Nyborg (s.12), manufakturhandler I.I. Philipson fra Kalundborg (s.16) og købmand Peter Lassen (bl.a. *Erindringer*, s. 107).
44. Janken Myrdal: *Research on Time-Distri-*

- bution: *Studies in Swedish Peasant Diaries*, i: Lorenzen-Schmidt og Poulsen: *Bäuerliche Anschreibbücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, 1992, s. 113-120.
45. De enkelte navngivne medarbejders tidsforbrug kan opgøres uden større problemer. Det samme med Lars Rasmussen. Vanskeligere med Rasmussens gentagne brug af ordet »Folkene«. Da det hele tiden vides, hvor mange han havde fast ansat, kan man dog ud fra dagbogsoplysningernes indre logik og frem- og tilbageslutninger om tilsvarende aktiviteter nå et rimeligt skøn. Vanskeligere med den eksterne arbejdskraft, der hentes ind til midlertidige opgaver. Men med en kombination af dagbogens oplysninger og hovedbogens lønoplysninger går også det an at kvantificere. Butiksdriften forbigås normalt, men i det mindste kommissionen må have haft sit daglige virke her. Rasmussens hustru måske også, men det omtales lige som den øvrige kvindelige arbejdskraft aldrig, og den er derfor ikke medtaget i oversigten. Røgtningen af de opstaldede kreaturer, som tilsyneladende var en del af butiksarbejdet, omtales også kun sjældent, men det var jo også et dagligt hverv og er medregnet som sådant. En komplet kvantificering af arbejdsaktiviteterne er derfor ikke mulig, men et kvalificeret skøn er.
  46. Meddelelser fra Statistisk Bureau 2. samling, 1855, s. 252ff. (jvf. Claus Bjørn: *Det danske landbrugs historie III 1810-1914*, Odense 1988, s. 146). Dan Ch. Christensen: *Det moderne projekt. Teknik & Kultur i Danmark-Norge 1750 – (1814)-1850*, Viborg 1996, s. 717-723.
  47. Birgit Nüchel Thomsen & Brinley Thomas. *Under medvirken af John Oldam: Dansk-engelsk samhandel. Et historisk rids 1661-1963*, Århus 1966, s. 121.
  48. Anom.: *Nyborg Jern HL. Hans Larsen & Co. Nyborg Jernstøberi A/S, 1942*, s. 2. Mest kendt var dog hans Odensefirma, jvf. P. Koch Jensen i *Dansk Bibliografisk Leksikon* 3. udg., 1., København 1979, s.126f.
  49. Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold*, 1977, bl.a. s. 137ff og konklusionen s. 275.
  50. Lars Rasmussens erindringer, s. 103f.
  51. Poul Sørensen (udg.): J.H. Larsen: *Samsø og Tunø. Topographisk beskrevne (1849)*, Odense 1974, s. 31. EA: LHS, journalsager 1824, sag nr. 467 fremlagt under nr. 365/1824. Journalsager 1830, diverse sager fremlagt under nr. 86.
  52. LAS: Samsø Birk, afd. N: *Diverse indkomne breve 1807-49 (div.år)*, heri Documenter vedkommende det Stampemøller Lorentzen til et Fiskeri anlæg og Drift af den kongelige Kasse bevilgede Laan og sammes Afbetaling 1839-40.
  53. Citat af godsinspektør Knudsen i Poul H. Moustgaard (udg.): *At vove for at vinde. Dansk fiskeri skildret af A.J. Schmidt 1859-63*, Skjern 1987, s. 20. En anden af Schmidts meddelere var i øvrigt Lars Rasmussen.
  54. Sst., s. 20.
  55. LAS: Samsø Birk: *Sager og protokoller vedr. udfærdigelse og opsigelse af næringsbeviser 1839-1914 (div.år)*, heri Fortegnelse over de der ernære sig af Fiskeri, Juni 1861. Toldinspektør Tofte anslog heltidsfiskernes antal til 0 og deltidsfiskernes til 100, Poul H. Moustgaard (udg.): *At vove for at vinde*, 1987, s. 80.
  56. Sst., s. 26.
  57. Foruden i dagbøgerne omtales disse rejser i Lars Rasmussens erindringer s. 124f og 137.
  58. Jesper Madsen: *Studehandelens Historie i Danmark. Fra de ældste Tider til vore Dage*, Århus 1908, bl.a. s. 135f.
  59. LAS: Samsø Toldkammer, D: *Årsberetninger 1842-60*.
  60. *Tidsskrift for Landøkonomi* 1853, 1. bd. 3. og 4. hft., jvf. samme 4. række 15. bd., 1-2. hft., s. 163.
  61. Birgit Nüchel Thomsen m.fl.: *Dansk-engelsk samhandel 1661-1963, 1966*, s. 127ff. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark I, København 1972*, s. 184. Sven B. Nielsen: *Landbrugseksportens varemæssige sammensætning og geografiske spredning 1860-90*, Bol og By. *Meddelelser fra Landbohøiologisk Selskab*, 2. række, 1. bd., 1977, s. 60f fremhæver 1871/72 som skelsåret.
  62. Netop ved midten af 1850'erne satte den stigende animalske efterspørgsel ind fra Storbritanien. Birgit Nüchel Thomsen m.fl. 1966, s. 95f.
  63. Fra hans svigerdatter er der overleveret en beretning om, at Rasmussen efter sit besøg på verdensudstillingen i London i 1862 skal have sagt, at »Danmark maa naa til at levere Landbrugsprodukter til alle de stakkels Fabriksarbejdere«. (Forordet til en ældre, privat udgave af erindringerne).
  64. Hans Chr. Johansen: *Industriens vækst og vilkår 1870-1973. Dansk industri efter 1870* 1, Viborg 1988, s. 28-30.
  65. EA: LHS, journalsager 1829, nr. 199.
  66. LAS: Samsø Toldkammer, D: *Årsberetninger 1840ff*. Hvis ikke andet er nævnt, er oplysningerne i det følgende herfra.
  67. Lars Rasmussens erindringer, s. 169.
  68. LAS: Samsø Birk, brandforsikringsprotokol for Besser, Koldby og Nordby sogne 1857-1874, fors.nr. 175/211. Rasmussen angiver værdien til 12.000 rdl. i erindringerne.

69. Erhvervstællingen 1872 benyttet via Richard Willerslevs kartotekiserede afskrift, EA.
70. Svend Aage Hansen hævder således, at handelsstanden var igang sætter og finansier af industrien i 1860- og 1870'erne, Økonomisk vækst i Danmark, I, 1972, s. 202. Tesen er dog bedre bekræftet af andre lokalhistoriske studier, se f.eks. Ib Gejl (red.): De skabte Århus, 1. samling, 1991, s. 18, 28 og 53 og sst., 2. samling, 1992, s. 23ff.
71. Aarsberetning om LHS 1847, s. 59f.
72. Meddelelser fra Statistisk Bureau 2. samling, 1853, heri Beretning om flere Agerbrugets Fremskridt betingede Forhold i Kongeriget i Aaret 1853, s. 227.
73. Aarsberetning om LHS 1855, s. 48f og 1857, s. 38.
74. LRs arkiv: Brev fra Lassen 14.4.1865. Mercantilcalender 1856/57, s. 270.
75. Lars Rasmussens erindringer, s. 169.
76. LAS: Samsø Birk: Skifterekvisition i skiftedokumenter 1851-59, »Konsul Gotthardts Fallitbo vedkommende«. Efter at være blevet overtaget af grevskabet, blev værket nedrevet 1865-67. LAS: Samsø Birk: Brandforsikringsprotokol for Besser, Koldby og Nordby Sogne 1857-74, fors.nr. 315.
77. LAS: Samsø Toldkammer, D: Årsberetninger div. år, Citat fra 1866.
78. Litteraturen herom er omfattende, men se f.eks. Ib Gejl og Christian R. Jansen: Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne – 1960'erne, Århus 1971, s. 38, 43-44, 70-76, 106-112 og 455. S.P. Jensen: div. afsnit s. 242-350, Claus Bjørn m.fl. (red.): Det danske landbrugs historie 1810-1914, 1988.
79. Jørgen Fink: Butik og værksted. Erhvervslivet i stationsbyerne 1840-1940, Viborg 1992, s. 13f og 23f. Samme: Købstad og stationsby. Familien Plum i Assens og Glamsbjerg stationsby, Nyt fra stationsbyen, nr. 9, 1986, s. 3.
80. EA: Korn- og Foderstofkompagniets arkiv, hovedbog I 1896-98. Mangfoldige sider heri.
81. LRs arkiv: Oversigt over Udbyttet af Forretningen fra December 1869 til Juli 1876.
82. Birgit Nüchel Thomsen: Andelsbevægelsen og kapitalisterne. Planen om et baconkartel 1890-91, i: Johnny Leisner m.fl. (red.): Festskrift til Povl Bagge på halvferdsårsdagen 30. november 1972, s. 301-330, København 1972, s. 313f.
83. F.eks. I.A. Hansen (som Rasmussen kendte fra deres fælles tid i Slagelse) og Rasmus Sørensen. Jvf. Claus Bjørn: Fra reaktion til grundlov. Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie 10, 1990, s. 289.
84. Lars Rasmussens erindringer, s. 110.
85. Lars Rasmussens erindringer, s. 113.
86. Michael Blegvad: Farver Reinhold Lund, i Højskolebladet 1897, sp. 1009-18 (nekrolog). Jvf. Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie, bind 8 Aarhus Stift, København 1965, s. 572ff og 590.
87. Michael Blegvad: Farver Reinhold Lund, 1897 og Roth Andersen: Der ligger en ø – Samsø, 1981, s. 485ff. Lunds produktionstal ses i G. Schleisner: Samsø og dens Befolkning. En Fremstilling af Levevilkårene samt Undersøgelse af Fødsels- og Dødelighedsforholdene 1815-89, København 1891, s. 40.
88. Niels Clemmensen: Bondevenner og bondevenner- to alen af et stykke? En komparativ undersøgelse af de danske og de norske bondevenneorganisationer, Fortid og Nutid, 1994, 2, s. 134-157. Det skal nævnes, at Clemmensen primært beskæftiger sig med Lars Bjørnbaks Den jyske Folkeforening og de norske bondevenneforeninger under ledelse af Søren Jaabæk.
89. Sst., s. 151.
90. Poul Thestrup: Nærbutik og næringslovomgåelse, Odense 1986, s. 372ff. Birgit Nüchel Thomsen: Andelsbevægelsen og kapitalisterne, 1972, s. 299. Min understregning.
91. Lars Rasmussen gennemgår de fleste af dem i Erindringer, s. 305-314.
92. RA: Balthasar Christensens privatarkiv, D1: Sager vedr. Bondevenneselskabet. Roth Andersen 1981, s. 492 nævner uden kildeangivelse tallet 900 i 1848.
93. Lars Rasmussens erindringer, s. 307.
94. Samsø Egnarkiv: Samsø Landboforenings forhandlingsprotokol 16.11.1858.
95. Sst. 20.5.1862.
96. Sst., se bl.a. mergling 13.3.1859, 20.6.1864, 27.1.1867; gødning 13.3.1859, 20.6.1864; tang 10.5.1860, 20.6.1864; sommerstaldfodring 20.6.1864; dræning 17.12.1861, 11.12.1862; foderblanding 20.6.1864; bredstræde afgrøder kontra langstræde 20.6.1864.
97. Jvf. Birgit Nüchel Thomsen m.fl.: Dansk-engelsk samhandel 1661-1963, 1966, s. 130f.
98. Samsø Egnarkiv: Samsø Landboforenings forhandlingsprotokol 13.11.1865.
99. LAS: Samsø Birk, tillæg: Havnekommissionen, forhandlingsprotokol 182-1912.
100. Jvf. Flemming Mikkelsen: Industrielle foretagere i Odense omkring 1870, 1980, s. 114 og 119.
101. Se herom især Lars Rasmussens erindringer, s. 282-287.
102. Samsø Avis 26.2.1886.
103. Under mærket h-e i Samsø Avis 4.9.1885. Samsø Avis var organ for landboforeningen, jvf. programmerlæring 29.9.1886. Andre anklager mod handelsmændene for pristryk, se 10.10.1885 og 12.3.1886.

104. Niels Johan Lauersen (1855-1930), redaktør af det grundtvigske venstreblad Aarhus Folkeblad 1882-95). Ole Degn og Vagn Dybdahl (red.): Borgere i byens råd, Århus 1968, s. 137f.
105. Fridlev Skrubbeltang: Den danske Husmand. Husmand og Husmandsbevægelse gennem Tiderne I, København 1952, s. 249ff. Tidligere havde der været såkaldte sogneforeninger og selvhjælpsforeninger, men foreningen på Samsø var den første, der til formål havde husmandens sociale og økonomiske løft. Se også Roth Andersen 1981, s. 508.
106. Samsø Egnarkiv: Samsø Landboforenings forhandlingsprotokol 31.10.1892.
107. LRs arkiv: Sager vedr. aktielån 1860-1899. Til den flg. identifikation er anvendt: Privateje: Samsø Læseforenings forhandlingsprotokol, medlemsfortegnelser 1863, 1872 og 1883. Samsø Egnarkiv: Samsø Landboforenings forhandlingsprotokol, medlemsfortegnelse 1857 og 1862. Anom.: Samsø Landboforening 1842 – 22. februar – 1942, Århus 1942, s. 44ff, 50f og 154ff. RA: Christen Bergs og hustru Maren Bergs privatarkiv, A.I.3, brev til Berg, Busk og Hørup fra »Samsøs 4 nordligste sogne« v/ B. Jensen på vegne af 20 udvalgte medlemmer 7.2.1884. Div. årgange af Trap Danmark, Mercantil- og Danmarks Kongeriges Handelskalendere. Spredte oplysninger fra Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie, bind 8 Aarhus Stift, København 1965 og Roth Andersen: Der ligger en ø – Samsø, 1981. Foruden LRs dagbøger og Erindringer.
108. Jvf. LRs arkiv: Breve fra P. Bojsen og C.F. Spangenberg 10.6.1886, Christopher Krabbe 21.6.1886, Chr. Nielsen 5.7.1886 og J.H. Andersen 28.7. 1886.
109. F.eks. en jysk uldvæver, gårdejer og hedeopdyrker, der syv gange reddede sig ved »mindelig ordening eller tilbagekøb ved venners og naboers støtte«. Jvf. Rasmus Mortensen: Niels Jensen Fogh. Hedeopdyrker og harvefabrikant, Fra Viborg Amt 1957, s. 33-145. Eller manden, der senere købte Rasmussens teglværk, Niels Hansen Risegaard, hvis levnedsløb i mangt og meget lignede Rasmussens. Jvf. Privateje: Viggo Bay: Stamtavle over Niels Hansen Risegaards Slægt samt nogle indgiftede Familier, Holbæk 1924, s. 24-40.
110. EA: Søren Ehlers: En lokal grundtvigsk bevægelse. Etableringen af grundtvigske institutioner i Nordvestsjælland 1864-95. Upubliceret hovedfagsspeciale, København 1977. Generelt.
111. Thomas Højrup: Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering, 1983, s. 30 og 189.
112. Lars Rasmussens erindringer, s. 225.